

JAN HELLWIG, LEONARD KOWALCZYK
Poznań

WYŻSZE KURSY NAUCZYCIELSKIE JAKO FORMA PODNOSZENIA KWALIFIKACJI CZYNNYCH NAUCZYCIELI SZKÓŁ POWSZECHNYCH I PODSTAWOWYCH W POLSCE (1918—1954)

1. GENEZA WYŻSZYCH KURSÓW NAUCZYCIELSKICH (WKN)

Zaczątki WKN sięgają czasów zaborów. Polskie nauczycielstwo wykazywało wówczas znaczną aktywność w dziedzinie podnoszenia swych kwalifikacji. Instytucje kształcące nauczycieli szkół elementarnych na poziomie wyższym niż seminaria nauczycielskie lub zakłady im równorzędne nie były jednak we wszystkich zaborach jednolite, a w zaborze rosyjskim w ogóle nie istniały.

W zaborze pruskim nauczyciele czynni mogli ubiegać się o wyższe kwalifikacje na kursach, które organizowano w myśl przepisów z dnia 1 VII 1901 r. o egzaminach dla nauczycieli szkół średnich i rektorów¹. Również w zaborze austriackim nauczyciele mogli podwyższać swe kwalifikacje na kursach organizowanych sporadycznie w Krakowie i we Lwowie dla nauczycieli szkół wydziałowych. Ich organizacja opierała się na galicyjskiej ustawie krajowej z dnia 12 VI 1907 roku². Jedynie w Królestwie Kongresowym nie przewidywano żadnych form dokształcania dla tej grupy nauczycieli, choć legitymowali się najniższymi kwalifikacjami w porównaniu do nauczycieli pozostałych zaborów³. Dopiero pod koniec I wojny światowej (29 XI 1917 r.) zorganizowano w Warszawie Roczny Kurs Pedagogiczny. Naukę na tym kursie kontynuowały przede wszystkim osoby wyróżniające się w pracy pedagogicznej. Zdecydowana

¹ K. Stasiński, *Kształcenie nauczycieli szkół ludowych w Wielkim Księstwie Poznańskim w latach 1815—1914*, Bydgoszcz 1967, s. 114.

² C. Majorek, *System kształcenia nauczycieli szkół ludowych w Galicji doby autonomicznej (1871—1914)*, Wrocław 1972, Ossolineum, s. 99.

³ A. Marcinkowski, J. Pilich, *Wyższy Kurs Nauczycielski*, Kraków 1928, s. 5.

większość z nich korzystała ze stypendiów (105 osób na 113 pełnej liczby słuchaczy)⁴.

Budynek, w którym nastąpiło otwarcie kursu był w okresie międzywojennym siedzibą WKN. Dlatego można w pewnym sensie uznać ten kurs za prekursora Wyższych Kursów Nauczycielskich w Polsce.

2. WYŻSZE KURSY NAUCZYCIELSKIE W OKRESIE II RZECZYPOSPOLITEJ

Po odzyskaniu niepodległości w zawodowym ruchu nauczycielskim obserwuje się większą aktywność w zakresie realizacji powszechnego wykształcenia wyższego nauczycieli. Wyrazem tej tendencji było wystąpienie Zarządu Głównego Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Min. WRiOP) z projektem programowym i organizacyjnym kursów pedagogicznych o charakterze zawodowym, w celu lepszego przygotowania nauczycieli do pracy w wyższych klasach szkół powszechnych oraz do pełnienia obowiązków kierowników szkół. Pierwszy roczny kurs zorganizowano 10 IX 1918 roku⁵. Skierowanie na kurs otrzymali najzdolniejsi i wyróżniający się w pracy nauczyciele, po co najmniej dwuletniej praktyce. Program obejmował przedmioty pedagogiczne i specjalizację w grupach przedmiotów humanistycznych, matematyki, fizyki, przyrody, geografii i innych.

Organizację WKN uwzględniał już dekret o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych z dnia 7 II 1919 roku⁶. Nim jednak opracowano statut i program państwowych WKN-ów obowiązywały na ziemiach byłego zaboru pruskiego i austriackiego dawne przepisy o egzaminach rektorskich lub wydziałowych z minimalnymi zmianami, jakie wprowadziło Ministerstwo WRiOP. Zniesiono je ostatecznie dopiero w 1923 r. po ogłoszeniu statutu i programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego⁷.

Według statutu powołanie WKN-ów miało na celu pogłębienie ogólnego i zawodowego wykształcenia nauczycieli szkół powszechnych. Istotnie WKN-y umożliwiały zdobycie nauczycielom gruntowniejszej wiedzy ogólnej i pedagogiczno-metodycznej, co miało szczególne znaczenie dla tych, którzy pracowali lub zamierzali pracować w starszych klasach szkół powszechnych wyżej zorganizowanych. W programie WKN-ów wy-

⁴ S. Dobrowolski, *Piętnastolecie WKN w Warszawie*, „Głos Nauczycielski”, 1932/33, nr 14, s. 283. Otwarcia kursu dokonał Józef Miłkowski-Pomorski (dyrektor Departamentu WRiOP Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego). Wykład wstępny pt. *Uczony i nauczyciel* wygłosił Jan Łukasiewicz, prof. Uniwersytetu Warszawskiego.

⁵ T. Szczuchura, *Związek Nauczycielstwa Polskiego. Zarys dziejów 1919—1939*, Warszawa 1957, s. 95.

⁶ *Dekret Naczelnika Państwa o kształceniu nauczycieli szkół powszechnych z dnia 7 II 1919 r.*, ogłoszony w „Dzienniku Praw Państwa Polskiego” z 1919 r., nr 14, poz. 185.

⁷ Marcinkowski, Piłlich, *Wyższy Kurs...*, s. 5.

stępowaly z reguły dwa przedmioty pokrewne, np. biologia i geografia lub matematyka i fizyka, które zaliczano do tzw. działu B programu, oraz przedmioty pedagogiczne, stanowiące dział A. W dziale A duży nacisk kładziono na psychologiczno-metodyczne przygotowanie nauczycieli, bowiem twórcy programu wychodzili z założenia, że nauczyciel winien znać dokładnie nie tylko treść programu, ale także zespół metod i środków, które umożliwiają jego właściwą realizację.

Prawo wstępu na WKN mieli ci nauczyciele, którzy posiadali pełne kwalifikacje i tzw. drugi egzamin nauczycielski, bądź dwuletnią praktykę nauczycielską na terenie byłego Królestwa Polskiego, gdzie ów drugi egzamin nie obowiązywał. Dyplom ukończenia WKN-u otrzymali ci słuchacze, którzy uzyskali pozytywne oceny z przedmiotów działu B i A. Słuchacze, których nie dopuszczono do egzaminu, mogli się zgłaszać ponownie w charakterze eksternistów, lecz nie wcześniej niż po upływie roku⁸.

Egzamin dla eksternistów składał się z trzech części: lekcji próbnej, egzaminu pisemnego i egzaminu ustnego. Do egzaminu pisemnego mógł przystąpić ten, którego lekcja próbna została uznana przynajmniej za dostateczną, a do ustnego, gdy egzamin pisemny oceniono na dostateczny. Negatywny wynik którejkolwiek części egzaminu powodował odroczenie go o jeden rok. Po raz trzeci można było powtórzyć egzamin tylko za zgodą Ministerstwa WRiOP.

Pewne zmiany w statucie i programie WKN-ów wprowadzono w 1928 roku. Odtąd eksterniści mogli składać egzamin w trzech „ratach”. Niepowodzenie w zdawaniu jednej części nie przekreślało uzyskanych rezultatów z pozostałych części. Statut przewidywał urlopy płatne oraz płatne za zwrotem zastępstwa⁹.

Eksterniści mieli bardzo wyboistą drogę do dyplomu. Niewielu z nich uzyskiwało go w terminie, np. w Okręgu Warszawskim w 1933 r. tylko jedna taka osoba złożyła egzamin końcowy przed upływem czterech lat¹⁰. Nie było tajemnicą, że tylko niewiele więcej niż 10% eksternistów dochodziło do celu, i to dopiero po 4 latach¹¹.

Jednakże nauczyciele korzystali licznie z tej formy podwyższania kwalifikacji, gdyż zapotrzebowanie na pracowników pedagogicznych z dodatkowymi kwalifikacjami było bardzo duże. Tak np. w 1925 r. tylko 6% nauczycieli szkół powszechnych miało wyższy egzamin zawodowy. Stosunek nauczycieli z ukończonym WKN-em do liczby szkół wyżej zorganizowanych miał się tak, jak 1 : 5. Nudto aż w 11% inspektoratów nie

⁸ Statut Państwowych Wyższych Kursów Nauczycielskich, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa WRiOP” z 15 VIII 1923 r., nr 14, poz. 121.

⁹ „Dz. Urz. Ministerstwa WRiOP”, 1928, nr 9.

¹⁰ Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie (AZG ZNP). Sprawozdanie z przeprowadzonego egzaminu dla eksternów w Okręgu Warszawskim w 1933 r., syg. 1/71, t. 1.

¹¹ AZGZNP w Warszawie: Memorial ZG ZNP do Ministerstwa WRiOP z dnia 31 I 1934 r. w sprawie utrzymania WKN-ów, syg. 1/189, T. VIII.

było ani jednego nauczyciela z WKN-em¹². W tych warunkach liczba WKN-ów wzrastała dość szybko. W latach 1918 i 1920 działał 1 kurs, w 1922 r. — 3, w 1924 r. — 12, a w 1930 r. — 17.

W okresie kryzysu gospodarczego władze w coraz większej mierze ograniczały urlopy płatne na rzecz płatnych za zwrotem zastępstwa i bezpłatnych.

Tabela I

ROZKŁAD URLOPÓW PŁATNYCH I ZA ZWROTEM ZASTĘPSTWA
W ROKU SZKOLNYM 1931/32¹³

Okręg szkolny	Urlopów płatnych	Urlopów płatnych za zwrotem zastępstwa
Ogółem	324	200
Krakowski	24	32
Lubelski	23	18
Łódzki	19	17
Lwowski	35	38
Poleski	16	17
Pomorski	22	19
Poznański	19	35
Warszawski	39	11
Wołyński	20	9
Woj. Śląskie	89	—

Najbardziej niekorzystny stosunek przydziału urlopów płatnych do płatnych za zwrotem zastępstwa przypadał w województwach łódzkim, poznańskim i krakowskim. Odwrotnie rzecz się miała w województwie warszawskim, wołyńskim i śląskim. Województwo śląskie było specjalnie uprzywilejowane i koszty urlopów nauczycieli pokrywały władze miejscowe, co nie miało odpowiednika w żadnym z pozostałych województw. W województwie tym czynnikiem odpowiedzialnym za oświatę zależało wyjątkowo na wysokich kwalifikacjach nauczycieli, gdyż chodziło o repolonizację społeczeństwa germanizowanego przez wieki.

W roku szkolnym 1930/31 WKN zostały zorganizowane przez władze szkolne w następujących miejscowościach: Cieszyn, Kraków, Mysłowice, Lwów, Poznań, Warszawa, Lublin, Toruń i Wilno¹⁴. Razem obejmowały one 20 grup. Najwięcej grup, bo aż 6 prowadził WKN w Warszawie, a po jednej tylko grupie prowadziły WKN w Cieszynie, Toruniu, Mysłowicach i Lublinie. W następnym roku siedziby WKN pozostały te same, jedynie liczba grup zmniejszyła się o jedną¹⁵.

¹² Marcinkowski, Piłich, *Wyższy Kurs*, s. 6—7.

¹³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN): *Zespół Akt Min. WRiOP*, syg. 165, s. 5. Rozkład płatnych urlopów przydzielonych Okręgom Szkolnym na WKN-y w roku szkolnym 1931/32.

¹⁴ „Głos Nauczycielski”, 1930, nr 8, s. 160: *Państwowe Wyższe Kursy Nauczycielskie w roku szkolnym 1930/31*.

¹⁵ Tamże, 1930/31, nr 25, s. 450: *Państwowe Wyższe Kursy Nauczycielskie w roku szkolnym 1931/32*.

Zaledwie w cztery lata później liczba siedzib WKN została ograniczona do 5, a liczba grup do 10¹⁶. Nie też dziwnego, że w warunkach ograniczania liczby WKN państwowych oraz grup przedmiotowych wysiłki władz Związku na rzecz torowania zainteresowanym nauczycielom drogi po dyplom były bardzo pożądane. Tym bardziej że chętnych do podejmowania nauki na WKN było zawsze dużo, a wysokie kwalifikacje nauczycieli szkolnictwa powszechnego stanowiły skuteczny oręż Związku w walce z przeciwnikami jednolitej szkoły powszechnej wyżej zorganizowanej. W tej sytuacji Związek uznał organizację własnych WKN za szczególnie ważny element swej działalności. Dzięki temu tysiące nauczycieli uzyskało dyplom związkowych WKN. Wśród ich absolwentów byli także zwolennicy poglądów opozycyjnych w stosunku do ówczesnej polityki oświatowej. Nie więc dziwnego, że władze szkolne utrudniały im wstęp na WKN organizowane przez kuratoria.

Warunki przyjęcia na WKN związkowe były analogiczne jak na WKN państwowe¹⁷.

Od początku zdawano sobie sprawę, że materiał naukowy przewidziany programem nie da się przerobić w ciągu roku. Początkowo jego realizację rozkładano na dwa lata. Decyzję o otwarciu WKN wydawało Ministerstwo WRiOP na wniosek komitetu organizacyjnego. Wnioski kierowano drogą służbową za pośrednictwem inspektoratu szkolnego i właściwego kuratorium. Jeśli władze szkolne uznały taki WKN za dobrze funkcjonujący, to kuratoria były upoważnione do zmniejszenia ustawowej liczby godzin pracy słuchaczom WKN. Ponieważ program i podręczniki obowiązywały w obu typach WKN były jednakowe, wobec tego słuchacze WKN związkowych otrzymywali równorzędne prawa, takie jak absolwenci WKN państwowych¹⁸.

Kurs o charakterze WKN, którego program realizowano w ciągu dwóch lat, prowadził także Instytut Nauczycielski Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w Łodzi.

Tabela II

LICZBA SŁUCHACZY WKN W ŁODZI, PROWADZONEGO PRZEZ
INSTYTUT NAUCZYCIELSKI TOWARZYSTWA NAUCZYCIELI
SZKÓŁ WYŻSZYCH¹⁹

Rok szkolny	Liczba słuchaczy
1921/22	104
1922/23	109
1923/24	132

¹⁶ Tamże, 1934/35, nr 28: *Państwowe Wyższe Kursy Nauczycielskie w roku szkolnym 1935/36*.

¹⁷ *Statut Państwowych Wyższych Kursów Nauczycielskich*, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa WRiOP” z dnia 15 VIII 1923 r., nr 14.

¹⁸ Marcinkowski, Piłlich, *Wyższy Kurs...*, s. 89—92.

¹⁹ „Przyjaciel Szkoły”, 1924, nr 8, s. 138: *Sprawozdanie z działalności Instytutu Nauczycielskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych w Łodzi za rok 1923*. Działalność tej placówki opierała się na zasadach statutu zatwierdzonego przez

Po roku 1925 Związek Nauczycielstwa Polskiego Szkół Powszechnych przystąpił do zorganizowania korespondencyjnego WKN. Realizację programu nauki przewidywano na okres dwóch lat, ale i trzech ferii wakacyjnych. Warunki przyjęcia były te same, jak na WKN państwowe. Jednak w odróżnieniu od państwowych nie wymagano tu opinii inspektora szkolnego i nie uwzględniano granicy wieku 35 lat²⁰. W roku następnym WKN organizował Powszechny Uniwersytet Korespondencyjny. Obejmował on grupę przyrodniczą, matematyczną i humanistyczną. Dla każdej grupy przewidziano 24 godziny wykładów lub ćwiczeń²¹. W 1926 r. uruchomiono też w Zamościu kursy mające pomóc nauczycielom w przygotowaniu się do egzaminów eksternistycznych w zakresie WKN. Kurs ten obejmował grupę humanistyczną i fizyko-matematyczną²².

W roku 1927 Związek zorganizował WKN w Wejherowie, Starym Samborze, Zamościu i w Poznaniu²³. Koszty utrzymania, noclegu i opłata za kurs nad morzem w 1929 r. sięgały 400 zł²⁴.

Organizacja różnych form podnoszenia kwalifikacji nauczycieli przebiegała w okresie międzywojennym żywiołowo²⁵. W roku 1931 odbył się pierwszy Zjazd Nauczycieli WKN, którego głównym celem była próba porozumienia się nauczycieli pracujących w tych zakładach. Jakkolwiek początkowo założenia były wspólne dla wszystkich WKN, to jednak w miarę upływu czasu warunki ich pracy coraz bardziej się pogarszały, co nie sprzyjało jednolitości metod i zasad działania. Dlatego też w toku dyskusji uczestnicy Zjazdu uzgadniali wspólne stanowisko wobec wielu zagadnień. Na czoło wysunięto sprawę programów — proporcję celów naukowych i wychowawczych w programach, a także stabilizację tychże programów.

Zajęto się również kwestią przyjmowania słuchaczy, ich racjonalną selekcją, przygotowaniem do egzaminu i wymaganiami im stawianymi. W wyniku dyskusji ustalono, że pierwsza konferencja informacyjna dla kandydatów na WKN powinna się odbyć w końcu czerwca na rok przed wstąpieniem na kurs, zaś w połowie grudnia winien być przeprowadzony egzamin wstępny, a wreszcie druga konferencja nauczycieli różnych przedmiotów z przyjętymi kandydatami. Zauważono też, że liczba referatów, które słuchacze winni byli opracowywać w toku zajęć, była nad-

Ministerstwa WRIOP. Powołano ją do życia w wyniku starań Łódzkiego Koła Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Kuratorium Okręgu Szkolnego w Łodzi. Zaznaczyć trzeba, że choć utworzenie tego WKN-u nie było jeszcze dziełem Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, to jednak uwidoczniła się także inicjatywa nauczycieli. Placówka, ta prowadziła również kursy dla nauczycieli niekwalifikowanych oraz wykłady z filozofii na poziomie wyższym, czyli prowadziła działalność wielokierunkową pod kątem potrzeb i zainteresowań nauczycieli.

²⁰ Tamże, 1925, nr 9, s. 281.

²¹ „Głos Nauczycielski”, 1926, nr 6, s. 142.

²² Tamże, 1926, nr 18, s. 346.

²³ Tamże, 1929, nr 21, s. 322—325.

²⁴ AZG ZNP w Warszawie, syg. 1/76, t. III: *Wyższe Kursy Nauczycielskie*.

²⁵ „Głos Nauczycielski”, 1928, nr 33, s. 539; *Dziesięciolecie Szkolnictwa polskiego*. Referat na ten temat wygłosił Z. Nowicki na X Zjeździe PZNSP w Warszawie.

mierna. Dlatego uznano za wskazane ograniczyć ich liczbę na rzecz jakości. Pozytywnie oceniano zajęcia seminaryjne i dobrowolne opracowania pisemne. Wyrażano też pogląd, że zasadnicza uwaga wykładowców i słuchaczy winna być skierowana na przedmiot główny kosztem przedmiotów drugorzędnych. Domagano się także pomocy rzeczowej dla WKN w postaci pracowni, gabinetów i dobrze zorganizowanych szkół ćwiczeń²⁶.

Po kilkuletnich doświadczeniach w organizowaniu różnych kursów państwowych i prywatnych stwierdzono, że wydatki ze skarbu państwa i ze strony nauczycieli wynosiły około miliona złotych rocznie. Dlatego zaczęto się zastanawiać nad jak najlepszym wykorzystaniem tej sumy. W grę wchodziła również dobra organizacja kursów, ich poziom naukowy oraz atmosfera pracy. Wtedy zrodziła się myśl wydłużenia okresu nauki na WKN związkowych z dwóch lat do trzech. Tak np. w grupie humanistycznej proponowano np. pierwszy rok poświęcić historii, drugi językowi polskiemu, a trzeci pedagogice. Domagano się pomocy materialnej dla tych nauczycieli, którzy ze skromnych poborów musieli pokrywać wszystkie wydatki związane z kontynuowaniem nauki na WKN lub innych kursach²⁷.

Propozycja wydłużenia okresu nauki na WKN związkowych zyskała widocznie aprobatę, gdyż w tym okresie przystąpiono do organizowania WKN o trzyletnim kursie nauki²⁸. Rozpoczęto też realizację programu WKN w odmiennej formie, a mianowicie zajęcia ze słuchaczami odbywano w soboty wieczorem i w niedzielę. Na podkreślenie zasługuje fakt, że do organizowania związkowych WKN przystąpiły nie tylko zarządy okręgów ZNP, ale także zarządy oddziałów, a nawet niekiedy ogniska, co potwierdzało tezę o żywiołowości w organizowaniu WKN²⁹.

W poszukiwaniu najskuteczniejszej drogi realizowania programu WKN związkowego sugerowano, by zrezygnować z kursów wakacyjnych na rzecz pracy samokształceniowej. Wychodzono z założenia, że udział nauczycieli w kursach wakacyjnych nie przynosił oczekiwanych efektów, gdyż w tym okresie byli oni najbardziej przemęczeni po całorocznej pracy. W tym celu zachęcano do korzystania z pomocy Powszechnego Uniwersytetu Korespondencyjnego oraz do grupowego samokształcenia. Tym, którzy tą drogą pragnęli przerobić program WKN, z pomocą zobowiązała się przyjść redakcja „Głosu Nauczycielskiego”. W rubryce pt. „Poradnik Samokształcenia” zamieszczano serię artykułów, które zawie-

²⁶ K. Stattlerówna, *Zjazd Nauczycieli WKN*, „Ruch Pedagogiczny”, 1931, nr 5, s. 227.

²⁷ S. Więcek, *O organizację kursów wakacyjnych*, „Głos Nauczycielski”, 1930/31, nr 19, s. 331—334.

²⁸ „Głos Nauczycielski”, 1931/32, nr 3, s. 9: *Wakacyjny Wyższy Kurs Nauczycielski — organizowany przez Zarząd Okręgu Warszawskiego ZNP*.

²⁹ Tamże, 1930/31, nr 3: *Związkowy WKN w Warszawie i w Krakowie*; tamże, 1931/32, nr 6, s. 98: *Kurs robót ręcznych i rysunków*; tamże, 1932/33, nr 9, s. 165.

rały rady i wskazówki dla samouków. Jako pierwszy z tej serii zamieszczono artykuł E. Markiewiczówny pt. *Jak się uczyć psychologii*³⁰. Również artykuły zamieszczone w *Encyklopedii wychowania* pisane były pod kątem potrzeb nauczycieli pragnących uzyskać dyplom WKN w drodze samokształcenia³¹.

W okresie poprzedzającym uchwalenie ustawy Jędrzejewiczowskiej rozwój WKN państwowych został znacznie zahamowany przez władze szkolne z powodów oszczędnościowych. Związek był zaniepokojony tym zjawiskiem. Dlatego dnia 13 I 1934 r. skierował memoriał do Ministerstwa WRiOP w tej sprawie. Uzasadniono w nim potrzebę utrzymania WKN z dwóch względów:

a) były to placówki tanie, a zwłaszcza pożyteczne dla szkoły i nauczycieli. Obliczono, że przeciętny koszt nauki na WKN wynosił od 300—500 złotych, co stanowiło zaledwie 0,5% poborów nauczyciela, jakie otrzymał od państwa w ciągu 35 lat pracy;

b) potrzebę istnienia WKN odczuwano również dlatego, że istniała dwutorowość w kształceniu nauczycieli (liceum pedagogiczne i pedagogia), więc były one doskonałą okazją do wyrównania poziomu ich wykształcenia³².

W okresie zmniejszonego zainteresowania ze strony Ministerstwa WRiOP sprawami WKN rosło zainteresowanie Związku tymi placówkami. W 1935 roku czynne były WKN organizowane przez Związek w następujących miejscowościach: Warszawa, Kraków, Lwów, Wilno, Poznań, Lublin i Radom. Dla związkowców opłata miesięczna wynosiła 8 zł, a dla nieczłonków ZNP 12 zł. Słuchacze rekrutowali się spośród nauczycieli ustabilizowanych w zawodzie oraz tych, którzy złożyli egzamin praktyczny w chwili przystąpienia do egzaminów na WKN a także nauczycieli prywatnych szkół powszechnych, którzy posiadali trzyletnią praktykę i kwalifikacje do nauczania w publicznych szkołach powszechnych. Najwięcej grup miał WKN zorganizowany przez Zarząd Okręgu Warszawskiego. W 1935 r. prowadził aż 9 grup korespondencyjnych³³. Nadto prowadzono grupy biologii i fizyki z chemią systemem wieczorowym. Na każdą grupę przeznaczano od 6 do 7 godzin tygodniowo. Pierwszeństwo w przyjęciu mieli tu absolwenci WKN innych specjalności. Liczba słuchaczy WKN związkowych w 1935 r. wynosiła 1500 osób. W rok później było 6 WKN związkowych z 16 grupami słuchaczy³⁴.

³⁰ Tamże, 1932/33, nr 30, s. 562: *Samokształcenie w zakresie WKN-u*; tamże, 1932/33, nr 5, s. 89—90: *Formy pracy samokształceniowej*.

³¹ Tamże, 1932/33, nr 29, s. 521—522: *Nowy czynnik w samokształceniu*. W zeszycie I *Encyklopedii wychowania* zamieszczono artykuły: B. Nawroczyński, *Przedmowa*; Z. Myslakowski, *Pedagogika, jej metody i miejsce w systemie nauk*; W. Dybowski, *Fizjologiczne podstawy wychowania*.

³² AZG ZNP w Warszawie; syg. 1/198, t. VII: *Memoriał ZG ZNP skierowany do Ministerstwa WRiOP z dnia 13 I 1934 r. w sprawie utrzymania WKN-ów*.

³³ „Głos Nauczycielski”, 1934/35, nr 19, s. 29.

³⁴ Tamże, 1935/36, nr 10 i 12.

W początkowym okresie działalności WKN związkowych ich słuchaczami mogli być wszyscy nauczyciele posiadający wymagane kwalifikacje i praktykę pedagogiczną oraz stabilizację w zawodzie. Członkowie Związku ponosili jedynie mniejsze opłaty. Natomiast w 1936 r. Zarząd Główny ZNP zatwierdził statut dla WKN związkowych. W myśl tego statutu prawo wstępu mieli tylko nauczyciele stali — członkowie ZNP. Odtąd WKN związkowe mogły być organizowane jedynie w miastach, które były siedzibą Zarządu Okręgu ZNP³⁵. Mimo tych ograniczeń liczba chętnych nauczycieli do podjęcia nauki na WKN była wysoka, np. w 1937 r. tylko na WKN korespondencyjnych kontynuowało naukę około 1500 osób. Wielu nauczycieli przerabiało program WKN na kursach wieczorowych i sobotnio-niedzielnym, które organizował ZNP. Korzystali z nich tylko ci nauczyciele, którzy mieli dogodną komunikację lub mieszkali w większych ośrodkach.

Ponieważ koncepcje Związku w dziedzinie kształcenia nauczycieli na poziomie wyższym nie doczekały się realizacji w pełnym tego słowa znaczeniu w okresie międzywojennym, przeto Związek dokładał starań, by umożliwić nauczycielom zdobycie choć minimum wiedzy, a tym minimum miało być uzyskanie dyplomu WKN. W roku szkolnym 1937/38 w publicznych szkołach powszechnych pracowało około 77 000 nauczycieli, a tylko około 7800 spośród nich miało wyższe kwalifikacje niż dawało seminarium nauczycielskie lub zakłady równorzędne. Pozostałe 69 000 nauczycieli pozbawione było kwalifikacji dodatkowych. Zakładając, że około 50% tych nauczycieli nie zamierzało podejmować systematycznego kształcenia się z różnych powodów, np. z racji podeszłego wieku, to jednak ponad 30 000 pozostałych nauczycieli z pewnością podjęłoby naukę, gdyby mieli po temu choć skromne możliwości. Tymczasem, gdy liczbę chętnych porównamy z liczbą miejsc na WKN związkowych i państwowych, to okazuje się, że wielu z nich musiało długo oczekiwać, by zostać słuchaczem WKN³⁶.

Absolwenci WKN prócz wewnętrznego zadowolenia z faktu, iż pogłębili swoje wiadomości ogólne i pedagogiczne, uzyskiwali pewne przywileje natury materialnej i służbowej, a m.in.: brano ich pod uwagę przy ubieganiu się o wszelkie stanowiska w szkolnictwie, gdy nie był tam potrzebny jeszcze inny egzamin specjalny; przy ubieganiu się o stanowiska kierowników szkół drogą konkursu byli uwzględniani w pierwszej kolejności; zalecano ich zatrudniać w szkołach wyżej zorganizowanych, by mogli uczyć przynajmniej w 50% swojego przedmiotu; wybitniejsi z nich mogli być zatrudniani w charakterze instruktorów przedmioto-

³⁵ AZG ZNP w Warszawie, syg. 1/71, t. VIII: *Statut korespondencyjnych WKN-ów, ZNP, który został zatwierdzony uchwałą Zarządu Głównego ZNP w dniu 8 lutego 1936 roku.*

³⁶ S. Wićcek, *Korespondencyjny Wyższy Kurs Nauczycielski*, „Głos Nauczycielski”, 1937/38, nr 12, s. 180.

wych; według ustawy uposażeniowej z dnia 9 X 1923 r. mieli prawo do zwiększonych poborów o około 5^{0/0} miesięcznie³⁷.

W miarę powiększania się liczby absolwentów WKN-ów i innych zakładów kształcenia nauczycieli, które dawały kwalifikacje wyższe niż seminaria nauczycielskie lub zakłady równoważne, wzrastał prestiż nauczycieli szkół powszechnych, a zarazem rosła ranga szkoły powszechnej, która dla zdecydowanej większości narodu stanowiła jedyną drogę edukacji. To od niej zależał przede wszystkim kulturalny i cywilizacyjny rozwój społeczeństwa. Dlatego należy podkreślić, że wysiłek Związku w kształceniu nauczycieli szkół powszechnych na poziomie WKN-u był duży, a jego efekty okazały się doniosłe. Niezrozumiałym stało się jednak fakt, że choć z owoców dodatkowych kwalifikacji nauczycieli korzystało całe społeczeństwo, to jednak koszty związane z ich uzyskaniem musieli pokrywać w znacznej mierze sami nauczyciele.

Słowem, troska Związku o kwalifikacje nauczycieli była znaczna i odczuwali ją nauczyciele pragnący zdobyć wyższe kwalifikacje od wyniesionych z seminariów. Absolwenci WKN-ów cieszyli się powszechnym uznaniem, w dowód czego realizowano program WKN-u nawet w obozach jenieckich podczas ostatniej wojny światowej, a także w pierwszych latach po wyzwoleniu. Zlikwidowano je dopiero z chwilą powołania Studiów Nauczycielskich, czyli w 1954 roku.

3. OKRES OKUPACJI HITLEROWSKIEJ (1939—1945)

Wykorzystując kapitał doświadczenia i zasoby kadrowe, postępowe nauczycielstwo nie przerywało swej działalności w okresie okupacji hitlerowskiej.

Z chwilą kapitulacji Polski Niemcy rozpoczęli realizować swą germanizacyjną politykę kulturalno-oświatową. Wyróżnić w niej można dwie zasadnicze cechy:

a) dążność „do wyniszczenia przodowniczego, najbardziej aktywnego elementu w narodzie polskim na wszystkich jego poziomach”;

b) „niszczenie kultury polskiej, by ją zastąpić kulturą niemiecką”³⁸.

Realizując te plany, okupant podjął natychmiastowe represje w stosunku do inteligencji, wśród której rozstrzelano znaczną liczbę nauczycieli, część zesłano do obozów, innych wywieziono w głąb Niemiec i skierowano do ciężkich robót.

Jeszcze w czasie oblężenia Warszawy w 1939 r. przy Komitecie Obywatelskim Stolicy działała Komisja Oświatowa, złożona z przedstawicieli różnych organizacji polskich nauczycieli (Związek Nauczycielstwa Polskiego, Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, Stowarzy-

³⁷ Marcinkewski, Pilich, *Wyższy Kurs...*, s. 32—39.

³⁸ C. Wyczech, *Freca oświatowa w kraju w czasie okupacji*, Kraków 1947, s. 8.

szenie Chrześcijańsko-Narodowe Nauczycieli Szkół Powszechnych)³⁰. W tym zespole — po kapitulacji Warszawy — powstała myśl o przejściu do podziemnej pracy oświatowej. W związku z tym w końcu października 1939 r. byli działacze ZNP podjęli działalność pod nazwą TON (Tajna Organizacja Nauczycielska). Organizacja przystąpiła na przełomie 1940/41 r. do kształcenia nauczycieli, z myślą o okresie powojennym⁴⁰.

Zorganizowano tajne licea pedagogiczne, kursy dla przyszłych kierowników zakładów kształcenia nauczycieli, Studium Pedagogiczne Wolnej Wszechnicy Polskiej, tajny Instytut Pedagogiczny ZNP⁴¹ i inne placówki.

Ważne miejsce w kształceniu nauczycieli w okresie okupacji odegrał Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich⁴². Był to Uniwersytet Poznański działający w podziemiu. TON rozwijała również swą działalność w oflagach i innych obozach jenieckich, w których przebywało wielu nauczycieli i pracowników nauki. Nauczyciele, członkowie Związku, byli inicjatorami pracy kulturalno-oświatowej i artystycznej oraz organizowali różne formy szkolenia na poziomie średnim, wyższym zawodowym, a czasem i uniwersyteckim w zakresie różnych specjalności. Organizowano również seminaria nauczycielskie, wyższe kursy nauczycielskie i studia uniwersyteckie. W obozie jenieckim w Woldenbergu np. było około 3000 nauczycieli na wszystkich szczeblach nauczania⁴³. Korzystając z konwencji genewskiej, zezwalającej oficerom jeńcom na dokształcanie zawodowe, przystąpiono do organizowania studiów nauczycielskich. Niemcy nie wyrazili jednak zgody na prowadzenie wszystkich przedmiotów, a zwłaszcza tych, które dotyczyły „Polski, jej kultury i potrzeb po wojnie”. W związku z tym wykłady z tego zakresu prowadzono w konspiracji. W ten sposób zorganizowano Wyższy Kurs Nauczycielski i Instytut Pedagogiczny ZNP oraz Studium Pedagogiczno-Społeczne. Wyższe kursy nauczycielskie działały w następujących obozach: Prenzlau, Neubrandenburg, Gross Born, Arnswald, Murnau, Woldenberg i Dössel (zob. Tab. IV).

Plan nauczania obejmował znaczną liczbę przedmiotów, co zilustrować można na podstawie Wyższego Kursu Nauczycielskiego w Prenzlau.

Ogółem we wszystkich obozach jenieckich WKN ukończyło około tysiąca nauczycieli. Studiujący otrzymywali pomoc w postaci książek z kraju oraz z Young Men Christian Association (YMCA) i Międzynarodowego Biura Wychowania w Genewie. Wykładowcami na rocznym Wyższym Kursie Nauczycielskim i w dwuletnim Instytucie Nauczycielskim byli jeńcy. — profesorowie uniwersyteccy i wybitni działacze społeczni.

³⁰ Por. C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji*, Warszawa 1964; G. Jarmoch, *Wznowienie działalności Związku Nauczycielstwa Polskiego w 1945 roku*, „Biuletyn Biura Historycznego CRZZ”, 1965, nr 4, s. 3—27.

⁴⁰ Wycech, *Praca oświatowa w kraju...*, s. 21.

⁴¹ S. Szumski, *Instytuty Pedagogiczne*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1965, nr 3, s. 513.

⁴² W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940—1945*, Poznań 1961, s. 240.

⁴³ Wycech, *Praca oświatowa...*, s. 60.

Tabela III

ROZWOJ WYŻSZYCH KURSÓW NAUCZYCIELSKICH
W OBOZACH JENIECKICH

Nazwa obozu	Czas trwania pracy na WKN			Wydano zaświadczenia ukończenia WKN		
	rozpo- częcie	ukoń- czenie	całego kursu	częściowego kursu	razem	dodatkowo przedmioty
Prenzlau, Neubran- denburg, Gross Born	5 XII 1939	2 IX 1944	około 160	29	183	19
Arnswalde, Gross Born	1 XII 1940	30 VII 1943	53	20	73	7
Murnau	7 X 1940	24 I 1945	50	około 20	około 70	około 10
Woldenberg	19 X 1940	25 IX 1944	157	171	328	20
Dössel	10 X 1942	31 III 1945	29	29	47	1
		Razem	449	252	701	57

Tabela IV

PLAN NAUCZANIA NA WKN-PRENZLAU
W DZIALE PRZEDMIOTÓW PEDAGOGICZNYCH (GRUPA A) ⁴¹

Nazwa przedmiotu	Turnus I	Nazwa przedmiotu	Turnus II
	(5 XII 1939-15 VII 1940)		(1 IX 1940-21 VII 1941)
	Liczba godzin		Liczba godzin
Historia filozofii	35	Biologia	19
Psychologia ogólna	60	Psychologia	86
Psychologia wychowania	20	Socjologia	23
Historia wychowania	17	Historia wychowania	21
Teoria wychowania	39	Pedagogika	12
Wybrane zagad- nienia z ekono- mii i polityki ekonomicznej	15	Dydaktyka	28
Nauka o sztuce	26	Metodyka pierwszych lat nauczania	19
Organizacja szkolnictwa	15	Organizacja szkolnictwa i wybrane zagadnienia współczesne	38
Ogółem	227	Nauka o sztuce	50
		Ogółem	296

⁴¹ W. Kowalczyk, *Oficerskie obozy polskich jeńców wojennych w czasie drugiej wojny światowej*, [w:] *Nauczyciel w hitlerowskich obozach jeńców podczas II wojny światowej* (red. M. Piątkowski), Warszawa 1967, s. 61 i 63.

Wysoki poziom studiów potwierdziły powojenne władze szkolne, honorując wydane świadectwa i dyplomy. Absolwenci i słuchacze placówek jenieckich mieli duże zasługi przy odbudowie szkolnictwa Polski Ludowej. Wielu z nich objęło odpowiedzialne stanowiska w administracji szkolnej i szkolnictwie.

Działalność oświatowa na polu organizacyjnym, a także na odcinku kształcenia i dokształcania nauczycieli mimo okupacji nie została przerwana i rozwijała się w oparciu na dotychczasowych postępowych tradycjach. Stanowiła ona pomost między okresem międzywojennym a działalnością w odrodzonej Polsce. Do tych postępowych tradycji również nawiązywał Związek Nauczycielstwa Polskiego w swej działalności w Polsce Ludowej.

4. WYŻSZE KURSY NAUCZYCIELSKIE W POLSCE LUDOWEJ (1945—1954)

Stałemu wysuwaniu postulatów ze strony nauczycieli i ZNP w kwestii kształcenia wszystkich nauczycieli w szkołach wyższych, czemu dano wyraz m. in. na Zjeździe Oświatowym w Łodzi w 1945 r., towarzyszyła organizacja i realizacja doraźnych form kształcenia i podnoszenia kwalifikacji nauczycieli. Zmuszała do tego wyjątkowa sytuacja, w jakiej znalazło się szkolnictwo polskie po okupacji hitlerowskiej. Obok innych form kształcenia i podnoszenia kwalifikacji nauczycieli powołano również WKN-y. Wychodzono również z założenia, że nauczyciel z pełnymi kwalifikacjami wtedy tylko będzie dobrze do pracy swej przygotowany, jeśli przygotowania się do niej nigdy nie zakończy. Musi on wiedzę zdobytą stale uzupełniać ze względu na jej rozwój i związane z nim przemiany, jakie się w nauce dokonują, musi się kształcić dalej ze względu również na pewnego rodzaju higienę umysłową, odświeżanie myśli, zachowanie żywotności intelektualnej. Jest to nie tylko przeciwwaga grożącego nauczycielowi zrutynizowania, ale i konieczność usprawniania w sobie sił twórczych, inicjatywy i świeżego spojrzenia na sprawę wychowania i nauczania. WKN-y miały więc być m. in. stymulatorami kształcenia permanentnego nauczycieli.

Dlatego już we wrześniu 1945 r. przytąpiono do organizowania wyższych kursów nauczycielskich. W ten sposób powstały trojakiemu rodzaju WKN-y: stacjonarne dla nauczycieli urlopowanych, korespondencyjne oraz popołudniowe. Pierwszą formę prowadziło Ministerstwo Oświaty, a pozostałe ZNP. Na WKN przyjmowano nauczycieli posiadających pełne średnie kwalifikacje pedagogiczne i wyróżniających się w pracy. WKN korespondencyjny rozpoczął swą działalność w początkach 1946 r. w Warszawie od organizacji studium dokończeniowego dla tych nauczycieli, którzy przerwali naukę w przedwojennych WKN-ach, albo nie dokończyli jej w czasie okupacji lub w obozach jenieckich. Na to studium zgłosiło

się 198 nauczycieli, którzy stworzyli 5 grup przedmiotowych⁴⁵. Jesienią 1946 r., również w Warszawie, powstał nowy korespondencyjny WKN. Na studia zgłosiło się 604 nauczycieli, z których zorganizowano 11 grup przedmiotowych.

Wydział Pedagogiczny ZG ZNP opracował, a Minister Oświaty zatwierdził, specjalny statut Korespondencyjnego Wyższego Kursu Nauczycielskiego Związku Nauczycielstwa Polskiego (KWKN)⁴⁶. Korespondencyjny WKN w Warszawie był placówką dalszego kształcenia nauczycieli, prowadzoną przez Wydział Pedagogiczny ZG ZNP. Celem kursu było umożliwienie naukowego i zawodowego wykształcenia nauczycielom szkół powszechnych według wytycznych określonych statutem i zarządzeniami Ministra Oświaty, nie odrywając ich od pracy zawodowej. Korespondencyjny WKN realizował swe cele systemem korespondencyjnym i w czasie sesji w okresie ferii zimowych i letnich, dostarczał słuchaczom w miarę możliwości potrzebnych książek, prowadził poradnictwo w zakresie studiów przewidzianych programem oraz wydawał skrypty dla potrzeb słuchaczy. Obejmował on swym zasięgiem teren całego kraju i pozostawał pod bezpośrednim nadzorem Ministra Oświaty.

Nauka na korespondencyjnym WKN-ie trwała dwa lata i obejmowała dział przedmiotów pedagogicznych⁴⁷ (A) i dział przedmiotowy (B).

Tabela V

PLAN GRUPY A

Przedmiot	Liczba godzin tygodniowo
Psychologia dziecka	1
Filozofia	1
Pedagogika ogólna i dydaktyka	2
Socjologia	1
Ekonomia	1
Zasady życia współczesnego	1
Metodyka	1

Program działu A realizowany był w ciągu pierwszego i drugiego roku studiów; z działu B — jeden przedmiot w pierwszym roku, drugi zaś w drugim roku. Fundusze KWKN składały się z opłat słuchaczy, oraz subwencji otrzymywanych za pośrednictwem Zarządu Głównego ZNP. Program KWKN realizowano na podstawie zarządzenia Ministerstwa Oświaty, opierając się na programach państwowych Wyższych Kursów Nauczycielskich (PWKN)⁴⁸. Wykonanie wszystkich przydziałów pracy

⁴⁵ Por. *Sprawozdanie z działalności ZG ZNP w okresie od 29 listopada 1945 do marca 1948 r.*, Warszawa 1948, s. 38 i 39.

⁴⁶ *Statut Korespondencyjnego Wyższego Kursu Nauczycielskiego*, „Dz. Urz. Min. Ośw.”, 1947, nr 8, poz. 187.

⁴⁷ *Sprawozdanie z działalności ZG ZNP w okresie od 29 listopada 1945, tamże*, s. 48.

⁴⁸ *Program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego* (bez daty wydania).

korrespondencyjnej oraz uczestnictwo na kursach żywego słowa było warunkiem dopuszczenia do egzaminu końcowego.

Studia miały dwie zasadnicze formy: sesje naoczne, odbywające się w każdym z trzech semestrów, oraz samodzielne prace słuchaczy nad wykonaniem piśmiennych zadań na podstawie miesięcznych przydziałów przygotowanych przez wykładowców. Sesje naoczne odbywały się latem i zimą. Celem ich było bezpośrednie udzielanie słuchaczom pewnych wiadomości z obranej przez nich dyscypliny naukowej, zaznajomienie z metodyką pracy samokształceniowej oraz przydzielenie materiału do samodzielnego opracowania. Zadania, wykonane samodzielnie przez słuchaczy, przesyłane były przez dyrekcje do oceny wykładowcom. Do marca 1948 r. WKN ukończyło 216 nauczycieli, co stanowiło 87^{0/0} zgłoszonych słuchaczy⁴⁹.

Kursy popołudniowe organizowane były przez zarządy okręgowe ZNP w ośrodkach, które mogły skupić odpowiednią liczbę słuchaczy i zapewnić należyty poziom wykładów oraz pomoce naukowe. W 1946/48 ZNP zorganizował 13 WKN, a w 1947/48 — 37 z 1850 słuchaczami, podczas gdy Ministerstwo Oświaty w tym roku zorganizowało 8 rocznych WKN dla 320 urlopowanych nauczycieli. Podstawy finansowe działalności WKN stanowiły dotacje kuratoriów i opłaty słuchaczy. Dla nauczycieli, którzy studiowali na WKN popołudniowym, Ministerstwo Oświaty obniżyło wymiar obowiązującego czasu pracy o 6 godzin tygodniowo. WKN-y związkowe realizowały program PWKN-ów — to znaczy przedmioty grupy A oraz specjalizację grupy B, odpowiadającą przedmiotom szkolnym.

W roku szkolnym 1945/46 działały związkowe WKN-y w Poznaniu w zakresie języka polskiego, przyrody, geografii, historii, a w roku 1945/47 na WKN-y uczęszczało 150 osób⁵⁰. Sieć popołudniowych WKN-ów rozrosła się, szczególnie w województwie katowickim. W roku szkolnym 1946/47 działało na terenie woj. katowickiego 11 WKN-ów. Przedstawił to tabela VI.

Według danych z 5 XI 1948 r. WKN-y o 10 specjalnościach działały w województwie katowickim: w Cieszynie, Katowicach, Sosnowcu, Zawierciu, Bytomiu, Gliwicach, Raciborzu, Będzinie, Bielsku, Tarnowskich Górach, Oleśnie i Rudniku.

W województwie krakowskim działały WKN-y popołudniowe: w Krakowie, Nowym Sączu i Chrzanowie. Poza tym rozwinęła się również sieć tych kursów w innych województwach: w poznańskim — w Poznaniu, Lesznie i Ostrowie; w szczecińskim — w Słupsku; poza tym w białostockim, gdańskim, rzeszowskim i łódzkim. W okresie wakacji Zarząd Główny ZNP organizował dla słuchaczy WKN-u kursy naoczne. Tak np. w czasie wakacji szkolnych w 1947 r. Główna Komisja Konferencji

⁴⁹ Sprawozdanie z działalności ZG ZNP w okresie od 29 listopada 1945 do 31 marca 1948 r. (zob. przyp. 47).

⁵⁰ Por. „Głos Nauczycielski”, 1947, nr 3, s. 4—5.

Rejonowych zorganizowała z pomocą finansową Ministerstwa Oświaty 21 kursów. Wykaz ich przedstawia tabela VII ⁵².

Tabela VI

ROZMIESZCZENIE WKN NA TERENIE WOJ. KATOWICKIEGO
W ROKU 1946/47 ⁵¹

Miejsce zlokalizowania WKN	Specjalność	Liczba słuchaczy
Gliwice	jęz. polski, historia	31
Cieszyn	matematyka, fizyka, chemia	23
Cieszyn	jęz. polski, historia, jęz. angielski	34
Sosnowiec	jęz. polski	18
Bytom	jęz. polski, historia	28
Bytom	geografia, geologia, fizyka chemia	37
Racibórz	jęz. polski, historia	23
Racibórz	matematyka, fizyka	20
Zabrze	przyroda, geografia	27
Zabrze	przyroda, historia	21
Opole	jęz. polski, historia	24
Katowice	geografia, biologia, fizyka, chemia	57

Program tych kursów obejmował w zasadzie dwa działy: zagadnienia na temat: Polska na nowych drogach rozwojowych oraz wykłady i ćwiczenia z przedmiotów nauczania. W 1948 r. na centralnym WKN-ie kształciło się 610 nauczycieli, natomiast na 30 WKN-ach okręgowych przeszło 2000 nauczycieli.

Istniały pewne nieznaczne różnice między studiami na państwowych WKN-ach i WKN-ach ZNP. Na państwowych WKN-ach nauka była bezpłatna i trwała jeden rok. Absolwenci państwowych WKN-ów zobowiązani byli do pracowania trzech lat w miejscu wskazanym przez władze szkolne. Na związkowych WKN-ach nie ograniczano wieku, natomiast na państwowych wiek ograniczony był do 40 roku życia. WKN-y reprezentowały w wielu wypadkach bardzo wysoki poziom i stosowały surową selekcję, tak przy egzaminach wstępnych, jak i końcowych. Świadczy o tym § 21 *Regulaminu*, który ustala czas trwania egzaminu. Regulamin zakłada, że „czas trwania ustnego egzaminu jednego słuchacza nie może przekraczać dwóch godzin, jednorazowa odpowiedź zaś bez przerwy 10 minut” ⁵³. Dopuszczalny czas przeprowadzania egzaminu stwarzał możliwość wszechstronnego sprawdzenia wiadomości słuchacza. Wysoki ich poziom oraz próby rozwijania WKN-ów, jako etapu studiów na Instytucie

⁵¹ AZG ZNP w Warszawie: *Wydział Pedagogiczny*, Mag. E,teczka 44.

⁵² Tamże, Mag. E,teczka 10.

⁵³ Por. *Statut i Regulamin Państwowego WKN*, par. 10 (zob. przyp. 48 i 46).

Pedagogicznym — uznawały same władze szkolne. One zresztą traktowały przynajmniej w pierwszym okresie WKN-y jako I rok studiów na Instytucie Pedagogicznym.

Tabela VII

DANE LICZBOWE DOTYCZĄCE KURSÓW I SESJI NAOCZNYCH
DLA SŁUCHACZY WKN, ZORGANIZOWANYCH W 1947 ROKU
PRZEZ GŁÓWNA KOMISJĘ KONFERENCJI REJONOWYCH

Miejsce i rodzaj kursu	Liczba uczestników			Liczba godzin wykładowych				Wycieczki	Liczba prelegent.
	Ogółem	Kobiet	Mężczyzn	Ogółem	Ideolog.	Samokształ.	Przedmiot.		
Toruń — humanist.	29	19	10	125	21	21	78	5	18
Toruń — mat.-fiz. chem.	30	11	19	125	21	21	78	5	18
Sopot — humanist.	50	38	12	142	42	10	90	7	14
Sopot — wych. fiz.	40	30	10	140	42	10	88	7	14
J. Góra — mat., fiz., chem.	52	22	32	136	17	16	94	15	9
J. Góra — przyr., geogr.	40	31	9	144	11	10	91	15	9
Ustroń — humanist.	17	38	21	120	19	8	90	11	9
Ustroń — przyr., geogr.	28	16	12	124	17	10	97	11	10
Olecko — humanist.	23	17	6	120	20	10	90	1	8
Olsztyn — humanist.	23	17	6	120	20	10	90	1	8
Aleksandrowice — rys. i zaj. prakt.	22	14	8	158	6	10	122	7	14
Lublin — mat., fiz., chem.	22	11	11	126	21	10	101	3	9
Puławy — przyr., geogr.	28	16	12	140	23	10	103	11	9
Lubniewice — przyr., geogr.	23	10	13	148	39	8	94	4	12
Lubniewice — humanist.	26	20	6	148	39	8	94	4	12
Płock — jęz. rosyjski	30	24	6	112	20	12	80	4	6
Płock — śpiew	49	27	22	141	21	14	109	8	8
Kety — jęz. franc.	42	40	2	140	24	12	100	9	6
N. Sącz — humanist.	40	39	1	156	22	11	103	10	8
Iwonicz — humanist.	40	31	9	132	23	13	96	7	7
Krosno — mat., fiz., chem.	27	10	17	142	21	10	111	6	7
RAZEM:	702	467	235	2835	494	243	1047	157	211

Instytuty Pedagogiczne otwierały drogę pracującym nauczycielom do podnoszenia kwalifikacji; uniemożliwiały awans zawodowy i społeczny, podnosiły rangę szkoły powszechnej i podstawowej, oraz pozycję nauczyciela. Stanowiły ważną formę przejściową w drodze do pełnej akademizacji w zakresie kształcenia nauczycieli. Formy pracy pedagogicznej w aspekcie studiów zaocznych (konsultacje, sesje, prace pisemne, realizacja studiów systemem korespondencyjnym itp.), wypracowane przez WKN-y, znalazły zastosowanie w szerokiej sieci zaocznych studiów nauczyciel-

skich, zaocznych wyższych szkół nauczycielskich, a także w zaocznym akademickim kształceniu nauczycieli. Potrafiły one także wyjść naprzeciw dążeniom nauczycieli do podnoszenia kwalifikacji i zaspokoić ich potrzeby w tym zakresie. Działalność tych placówek zasługuje na gruntowną analizę, gdyż niektóre elementy ich dorobku w zakresie organizacji kształcenia posiadają wartość trwałą i mimo odmienności czasów nie straciły swej aktualności do dziś.

WKN-y odegrały w naszym szkolnictwie ważną rolę, przygotowując znaczną część nauczycieli i pracowników administracji szkolnej. Tę ważną funkcję spełniały do 1954 r., kiedy zreformowano system kształcenia nauczycieli i utworzono Studia Nauczycielskie.

JANINA KULWIEC

Warszawa

OSIEDLA SZKOLNE W LATACH 1928—1939¹

Idea tworzenia osiedli szkolnych w Polsce została zapoczątkowana w 1928 roku. Prof. Bogdan Nawroczyński, który zwiedzał szkoły za granicą, wygłosił w Warszawie odczyt pt. *Wiejskie ogniska wychowawcze szkół wielkomijskich*², poparty licznymi przezroczeniami, przedstawiającymi osiedla zorganizowane na terenach wiejskich, położone wśród lasów. Zbliżenie do przyrody i ludzi ułatwiało harmonijne zespolenie nauki z wychowaniem, pozwalało rozwijać wśród młodzieży samodzielność i umiejętność życia w zespole.

Idea tworzenia podobnych osiedli w Polsce znalazła gorących zwolenników. Na sali wśród licznie zebranych dyrektorów szkół była również Janina Roszkowska, dyrektorka i przełożona Gimnazjum Roszkowskiej i Popielewskiej w Warszawie. Od dawna żywiła ona pragnienie zbliżenia ludzi miasta do wsi, przerzucenia pomostu nad przepaścią dzielącą te dwa światy. Doceniała też w pełni wartości wychowawcze i dydaktyczne prowadzenia nauki w warunkach środowiska wiejskiego i jego wpływ na wszechstronny rozwój młodzieży. Dlatego też z właściwą sobie żarliwością i zapałem przystąpiła do zorganizowania pierwszego w kraju osiedla szkolnego. Z jej inicjatywy i przy współudziale Koła Opieki Rodzicielskiej i personelu nauczycielskiego szkoła już w roku 1928 nabyła 6-morgowy zalesiony teren z zabudowaniami gospodarczymi we wsi Nowinki

¹ W roku 1963 ukazała się praca zbiorowa wydana przez Ossolineum pt. *Eksperymenty pedagogiczne w Polsce w latach 1900—1934*, pod red. Bogdana Nawroczyńskiego. Materiały do niej zebrali: Wanda Dzierzbicka i Stanisław Dobrowolski, a wstępem opatrzył Bogdan Suchodolski. Zawarty w tej książce artykuł B. Nawroczyńskiego podaje w krótkim zarysie rolę i znaczenie osiedli szkolnych dla szkół wielkomijskich. Do ogólnego zbioru wiadomości na ten temat pragnę dorzucić kilka słów na podstawie dokumentów, które się zachowały w archiwum Janiny Roszkowskiej, byłej przełożonej Gimnazjum J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej, a także na podstawie dokumentów Stanisławy Sawickiej (obecnie przekazanych do Państw. Archiwum m. st. Warszawy) oraz własnych wspomnień i relacji byłych wychowanek.

² Odczyt B. Nawroczyńskiego opublikowany został w 1929 r. w „Ruchu Pedagogicznym” i w zbiorze tegoż autora pt. *Swoboda i przymus w wychowaniu*, Warszawa 1929.

(w gminie Żabieniec, 23 km od Warszawy). Osiedle Gimnazjum Roszkowskiej i Popielewskiej stało się wkrótce wzorem i bodźcem do tworzenia innych tego typu osiedli: w Brwinowie — osiedla Gimnazjum Haliny Gepnerówny, w Olesinie — Gimnazjum Zamoyskiego.

Idea tworzenia osiedli znalazła niebawem gorącego entuzjastę w osobie Adolfa Rondthaler, dyr. Gimnazjum im. Mikołaja Reja w Warszawie. Zbudował on dla swej szkoły osiedle „Rejówka”, niedaleko „Nowinek”, przy stacji kolejowej Kąty. Tuż obok powstały: osiedle Gimnazjum im. Anny Wazówny w Banioszce, w Zalesiu Górnym — osiedle Szkoły im. Narcyzy Żmichowskiej, w Zalesiu Dolnym — osiedle Gimnazjum im. Zyberk-Plater. Szkoła Mazowiecka wybudowała osiedle w Walewicach koło Góry Kulwarii. Inne skupisko osiedli szkół warszawskich powstało w regionie Otwocka: w Świdrze — Państwowego Gimnazjum im. Marii Konopnickiej, w Józefowie — Gimnazjum Zofii Kurmanowej. Osiedle „Mienia” Miejskiego Gimnazjum im. Gen. Sowińskiego powstało w pobliżu Mądralina, ośrodka przeznaczonego dla naukowców (fundacji znanego szewca warszawskiego Hiszpańskiego). Nie opodal — Państwowe Gimnazjum im. Władysława IV umieściło swoje osiedle „Belweder”. Akcją tą została objęta cała Polska, a zwłaszcza uprzemysłowione regiony po lewej stronie Wisły, o dużym skupieniu szkół. Ważność sprawy tworzenia osiedli szkolnych doceniało Ministerstwo WRiOP, a zwłaszcza wizytatorka Jadwiga Barszczewska-Michałowska. Przy Muzeum Oświaty i Wychowania Ministerstwa powstała Pracownia Wychowawcza w Warszawie (ul. Hoża 88) pod kierownictwem prof. Tadeusza Benni i dr Heleny Millerówny. Pracownia ta służyła również swą pomocą przy tworzeniu osiedli szkolnych.

W 1933 r. przy tejże Pracowni został utworzony Zespół Szkół posiadających własne osiedla. Duszą tego Zespołu, a zarazem jego przewodniczącym był Adolf Rondthaler. Patronat nad Zespołem objęła wizytatorka ministerialna Jadwiga Barszczewska-Michałowska. Do zarządu weszła dyrektorka Janina Roszkowska wraz z nauczycielką geografii Stefanią Konic. Zespół prowadził m.in. akcję odczytową na tematy psychologicznych i pedagogicznych podstaw pracy w osiedlach szkolnych, łączenia nauki z praktyką, wychowania fizycznego w osiedlach, dydaktyki poszczególnych przedmiotów³. Wśród prelegentów wymienić można takie nazwiska, jak A. Rondthaler — dyrektor Gimnazjum Rondthaler w Warszawie, Antoni Idźkowski — dyrektor Miejskiego Gimnazjum Zgromadzenia Kupców, Stefania Konic — nauczycielka Gimnazjum Roszkowskiej i Popielewskiej w Warszawie, A. Kalinowski — dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Władysława IV w Warszawie, porucznik Stanisław

³ M.in. zostały opublikowane referaty: A. Rondthaler, *Osiedla Szkolne*, „Dziś i Jutro”, 21 III 1934, nr 7, oraz *Wsie dziecięce*, „Ekspres Poranny”, 17 III 1934; A. Idźkowski, *Troska o harmonijny rozwój ducha i ciała młodzieży*, „Kurier Łódzki”, 17 III 1934.

Nowakowski (mówił na temat przysposobienia wojskowego w osiedlach), Irena Peplowska — nauczycielka języków obcych w Gimnazjum Władysława IV. Wiele z tych referatów zostało opublikowanych w prasie.

Nauczyciele prowadzący lekcje w osiedlach szkolnych stwierdzali jednomyślnie, że ich praca w nowych warunkach nabierała nowych wartości, szerszego oddechu. Oto wypowiedź Ireny Peplowskiej, nauczycielki Gimnazjum Władysława IV: „Dwa są przedmioty, dla których osiedle jest idealnym terenem pracy bez żadnych zastrzeżeń, tj. geografia i języki obce. Geograf znajduje realizację swoich zamierzeń w pracy w terenie, a zatem w warunkach naturalnych, niemożliwych do osiągnięcia w mieście. Neofilolog — w ciągłym i bliskim kontakcie z uczniami — znajduje nareszcie możliwość mówienia z nimi językiem potocznym, który dyktuje życie nie pozbawione niespodzianek i dostarcza tyle bogatego materiału językowego (obiad, spacer w lesie, gry na łożysku i gry pokojowe). Skala i różnorodność tych okazji znacznie przewyższa zakres sposobności, które nastęrcza normalny tryb nauki w mieście⁴. Dodajmy, że i nauka przyrody była niewątpliwie ogromnie ułatwiona w osiedlu.

Zespół prowadził ponadto akcję propagandową, wydając *Informator* o objętości 6—8 stron i o nakładzie 1000 egzemplarzy. Zawierał on zapowiedzi dotyczące planów na przyszłość, omawiał zasady prowadzenia statystyki, frekwencji dzieci w osiedlach, cytował głosy młodzieży, rozważał zagadnienia administracyjne osiedla, sprawy wychowawcze, podawał kronikę krajową i zagraniczną oraz niektóre referaty. Zespół wydał również broszurę pt. *Osiedla szkolne w Polsce*.

Akcja propagandowa Zespołu nie ograniczała się tylko do wydawnictw. Organizowano również wystawy, na których eksponowano wszechstronny dorobek osiedli szkolnych. W roku 1933 w Poznaniu na wystawie pt. *Przyroda, zdrowie i opieka społeczna* — zorganizowanej z okazji Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich oraz IV Zjazdu Lekarzy Słowiańskich w Łodzi w 1934 r. — zgromadzono eksponaty obrazujące osiągnięcia osiedli szkolnych w zakresie zdrowia dziecka i opieki nad nim. (Zob. *Aneks* 1 i 2, s. 97. 98).

Organizatorem ekspozycji w Poznaniu był dr medycyny S. Kopczyński (naczelnny wizytator higieny w Ministerstwie WRiOP) w porozumieniu z przedstawicielami dyrekcji Wystawy — prof. Roppem i drem Ćwirko-Godyckim (inspektorem higieny szkolnej na okręg poznański). W urzędzeniu wystawy osiedli szkolnych czynnie współdziałał dyrektor A. Rondthaler. Zgromadzone na wystawie materiały, takie jak wykresy, diagramy itp., obrazowały stan zdrowia młodzieży szkolnej, przyrost wagi i siły dziecka podczas pobytu w osiedlu (zob. Tabela 1), liczbę stosowanych zabiegów profilaktycznych, organizację zajęć sportowych (pływanie, wioślarstwo, wycieczki, zajęcia w ogrodzie).

⁴ Cytat z referatu J. Peplowskiej, wygłoszonego na posiedzeniu Zespołu Szkół ... przy Pracowni Wychowawczej Ministerstwa WRiOP.

Tabela 1

TYGODNIOWY PRZYROST WAGI I SIŁY UCZNIĄ W CZASIE POBYTU
W OSIEDLU *

Klasa	Przyrost wagi uczni	Przyrost siły
I	500 g	3,76 kg
III	580 g	5,48 kg
VII	1 540 g	6,85 kg

* Zestawiono na podstawie materiałów eksponowanych na Wystawie pt. *Przyroda, zdrowie i opieka społeczna*, w czasie Targów Poznańskich w dniach 12 IX—1 X 1933 roku.

Wystawa w Łodzi (w dniach 11—15 III 1934 r.) miała charakter informacyjno-propagandowy⁵. Były eksponowane plastyczne makiety osiedli, spośród których wyróżniała się makietą osiedla w Smardzewicach Gimnazjum Zgromadzenia Kupców w Łodzi, wykonana przez prof. J. Lemana.

Mapa rozmieszczeń osiedli na terenie Polski wskazywała zainteresowanym szkołom regiony nadające się do budowy nowych osiedli. Wszystkie osiedla zrzeszone w Zespole nadesłały dane statystyczne, dotyczące nakładów inwestycyjnych na budowę domów, posiadanych terenów, gospodarstw rolnych, ilości inwentarza, kosztów pobytu, wysokości opłat, frekwencji dzieci, ich stanu zdrowotnego itd. Uzyskane dane Zespół opracował w zbiorcze zestawienia, obrazujące wyniki akcji osiedlowej.

Obszary poszczególnych osiedli wahały się od 1 ha do kilkunastu ha. W przypadku osiedla Olesin, należącego do Gimnazjum im. Zamoyskiego, teren osiedla wynosił 17 ha (w tym 7 ha lasu, 2 ha łąk, 4 ha ziemi uprawnej, 1 ha ogrodów i 6 stawów o łącznej powierzchni 6800 m²). Opłaty za pobyt młodzieży w osiedlu kształtowały się od 3 do 4 zł dziennie na osobę. Przeciętna tygodniowa opłata za pobyt wynosiła w 1932 r. 25,5 zł. Tygodniowy koszt pobytu ucznia w osiedlu łącznie z przejazdem i opałem wynosił przeciętnie 31,5 zł. W niektórych osiedlach opłata za pobyt była wliczana w miesięczną opłatę za naukę w szkole. Dzieci niezamożnych rodziców korzystały z bezpłatnego pobytu w osiedlu.

Koszty budowy i urządzenia osiedli były bardzo różnorodne w zależności od wielkości nabytego terenu, zagospodarowania, wielkości domu, wyposażenia, instalacji sanitarnych, oświetlenia itd.

Do 15 IX 1934 r. (okres największego rozkwitu osiedli) szkoły średnie zorganizowały 34 osiedla na terenie Polski, z których 29 zdołano do tego czasu uruchomić. 13 należało do szkół państwowych, 18 do prywatnych i 3 do miejskich. Prym wiodła Warszawa, posiadająca 15 osiedli (z jednego osiedla korzystały 3 szkoły). Łódź miała 7 osiedli, Częstochowa 3, Katowice 2, Zawiercie 1, Kraków 4 (w tym z jednego osiedla korzystały 2 szkoły), Poznań 1, Mocarzew 1 (zob. Tabela 2).

⁵ „Kurier Łódzki”, 17 III 1934; A. Rondthaler, *Osiedla szkolne*, Warszawa 1933. Informacje o wystawie znajdujemy również w zbiorach prywatnych prof. Stanisławy Sawickiej.

Tabela 2

POLSKIE OSIEDLA SZKOLNE, NALEŻĄCE DO ZESPOŁU SZKÓŁ POSIADAJĄCYCH
WŁASNE OSIEDLA PRZY PRACOWNI WYCHOWAWCZEJ MINISTERSTWA WR I OP

Lp.	Nazwa szkoły	Siedziba szkoły	Miejscowość, w której znajdowało się osiedle	Liczba łóżek
1.	Gimn. Haliny Gepnerówny	Warszawa	Brwinów, 22 km od Warszawy	32
2.	Państw. Gimn. im. Królowej Jadwigi	Warszawa	Czarniecka Góra, woj. kieleckie, 4,5 godz. koleją od Warszawy	25
3.	Państw. Seminarium Nauczycielskie im. J. Joteyko	Kraków	Kasina Wielka pow. Limanowa, 122 km od Krakowa	40
4.	Gimn. H. Kaplińskiej i Trapezyńskiej	Kraków	Rząska, st. Mydlińskie, 6 km od Krakowa	24
5.	Seminarium Nauczycielskie Katolickiego Związku Polek	Warszawa	Wola Mystkowska powiat Pultusk, st. Wyszaków, 10 km od Wyszakowa	30
6.	Państw. Gimn. Żeńskie im. Marii Konopnickiej	Warszawa	Swider, 35 km od Warszawy	46, latem 80
7.	Gimn. Żeńskie Zofii Kurmanowej	Warszawa	Józefów-Rylice, 25 km od Warszawy	40
8.	Gimn. Zgromadzenia Kupców	Łódź	Smardzewice nad Pilicą, koło Tomaszowa	•
9.	Szkoła Mazowiecka	Warszawa	Walewice k. Góry Kalwarii	40
10.	Państw. Męskie Gimn. im. A. Mickiewicza Państw. Gimn. Żeńskie im. Królowej Wandy	Kraków	Harbutowice, pow. Wadowice, 34 km od Krakowa	106
11.	Gimn. Niemieckiego Stowarzyszenia Gimnazjalnego	Łódź	Grotniki nad Łódką, gm. Chociszew, pow. Łęczycza	•
12.	Państw. Gimn. im. Elizy Orzeszkowej	Łódź	Wieś Dąbrowa nad Czarną, maj. Pila pod Sulejowem, 2 godz. koleją od Piotrkowa	55
13.	Państw. Gimn. im. Paderewskiego	Poznań	Skoki, pow. Wągrowiec, 30 km od Poznania	30
14.	Państw. Gimn. im. Zyberk Plater	Warszawa	Zalesie Dolne	40
15.	Spoleczno-Pryw. Polskie Gimn. Męskie	Łódź	Zakościelec nad Pilicą, gm. Inowódź, pow. Rawski, 80 km od Łodzi	81

Lp.	Nazwa szkoły	Siedziba szkoły	Miejscowość, w której znajdowało się osiedle	Liczba łóżek
16. 16 ^a	Gimn. J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej	Warszawa	Nowinki st. Chojnów, 23 km od Warszawy Wigry pod Płocięznem	50 50
17.	Osiedle wspólne dla 3 szkół	Warszawa	Gawrych-Ruda pod Płocięznem nad jeziorem Wigry	50 50
18.	Gimn. im. Mikołaja Reya	Warszawa	„Rejówka”, st. Kąty, 33 km od Warszawy	56
19.	Państw. Gimn. Męskie im. II. Sienkiewicza	Częstochowa	pod Kamienią Polską, pow. Częstochowa, 18 km od Częstochowy	.
20.	Państw. Gimn. Męskie im. J. Słowackiego	Częstochowa	Olsztyn, 13 km od Częstochowy	.
21.	Miejskie Gimn. im. Gen. Sowińskiego	Warszawa	Mienia, 47 km od Warszawy	100
22.	Państw. Gimn. Żeńskie im. Emilii Szaniewskiej	Łódź	Sokolniki koło Łodzi	.
23.	Państw. Gimn. im. R. Traugutta	Częstochowa	.	.
24.	Państw. Gimn. Żeńskie im. Anny Wazówny	Warszawa	Osiedle „Banioszka”, st. Kąty, 33 km od Warszawy	32
25.	Państw. Gimn. im. Władysława IV	Warszawa	Osiedle „Belweder”, Mogielnica, 69 km od Warszawy	95
26.	Gimnazjum Męskie im. Wojciecha Górskiego	Warszawa	Osiedle „Pamiętka”, gmina Konie, pow. grójecki	50
27.	Państw. Gimn. im. Jana Zamoyskiego	Warszawa	Olesin, st. Dembie Wielkie, 42 km od Warszawy	46
28.	Państw. Gimn. Żeńskie im. Narcezy Zmichowskiej	Warszawa	Zalesie Górne	50
29.	Państw. Gimn. Męskie	Katowice	Cygański Las, Mikuszowice pod Bielskiem	50
	Miejskie Gimn. Żeńskie	Katowice		50

W 33 osiedlach dla młodzieży szkolnej prowadzono naukę. Dzieci małe ze szkół powszechnych korzystały z osiedli w okresie ferii świątecznych.

Osiedle nad Wigrami miało charakter wyłącznie wypoczynkowo-krajoznawczy.

Rotacja dzieci w osiedlach była stała w ciągu całego roku lub tylko w okresie letnim, w zależności od warunków gospodarczych, własnego lub okresowo wynajmowanego domu i jego wyposażenia w urządzenia kanalizacyjne, wodę czy możliwość ogrzewania. Turnusy były jedno- lub dwutygodniowe, dwa razy do roku.

Liczba łóżek była przewidziana do pomieszczenia jednej klasy wraz z personelem nauczycielskim, wychowawczym i pomocniczym.

Fundusze na budowę osiedli w przypadku, jeśli należały one do szkół państwowych i miejskich, uzyskiwano z subwencji i różnych dotacji, w przypadku szkół prywatnych — z budżetu szkoły, z pieniędzy własnych kierownictwa, nauczycieli, Koła Opieki Rodzicielskiej i rodziców oraz z różnych fundacji. Tak np. osiedle „Pamiętka”, należące do Gimnazjum Górskiego, powstało z fundacji małżeństwa W. i A. Górskich; osiedle „Rejówka”, własność Gimnazjum im. Mikołaja Reya, z fundacji Zboru Ewangelicko-Augsburskiego; za wydzierżawienie budynku na osiedle „Mienia” Miejskiego Gimnazjum im. Generała Sowińskiego, płaciła Dyrekcja Tramwajów Miejskich.

Istniały również osiedla nie zrzeszone w Zespole, skupione w okolicy Lwowa. Posiadały one podobną organizację. W roku 1934 rozpoczęły budowę osiedli następujące szkoły, nie należące do Zespołu: 1. Prywatne Żeńskie Seminarium Nauczycielskie w Krakowie, 2. Państwowe Żeńskie Seminarium Nauczycielskie im. A. Osuchowskiego w Zawierciu, 3. Miejskie Gimn. im. J. Piłsudskiego w Łodzi, 4. Gimnazjum Zimnowskiego w Łodzi, 5. Gimn. Sióstr Zmartwychwstańek w Mocarzewie. pow. gostyński, Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie.

NIEKTÓRE OSIEDLA SZKOLNE

Spośród osiedli szkolnych, zrzeszonych w Zespole przy Poradni Wychowawczej Ministerstwa WRiOP, dwa z nich zasługują na specjalne omówienie ze względu na swój nieco odmienny charakter i znaczenie. Były to: 1) osiedla podmiejskie w Nowinkach (Gimnazjum J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej), eksperymentalne, będące wzorem dla innych placówek tego typu, i 2) osiedle rekreacyjno-wypoczynkowe nad jeziorem Wigry. Stanowiło ono własność 3 szkół warszawskich: Gimnazjum J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej, Gimnazjum Wojciecha Górskiego i Gimnazjum Miejskiego im. Gen. Sowińskiego.

A. Osiedle w Nowinkach

W 1928 r. z inicjatywy dyrektorki Janiny Roszkowskiej szkoła nabyła we wsi Nowinki pod Piasecznem (w gminie Żabieniec), w odległości 23 km



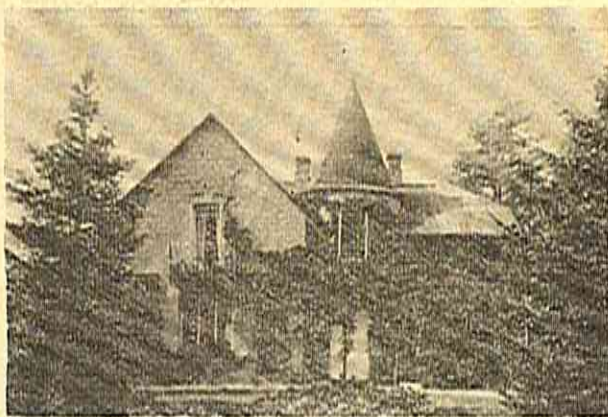
Otwarcie Osiedla „Nowinki” w roku 1928. Od lewej siedzą: dyrektorki — J. Popielewska i J. Roszkowska, ks. prof. M. Dybowski, prof. S. Cybulski, nauczycielka J. Jezierska. W drugim rzędzie stoi mecenas T. Nejmark — przewodniczący Koła Rodzicielskiego

od Warszawy, 6-morgowy, zalesiony teren z domem z pustaków i zabudowaniami gospodarczymi. Dom adaptowano do celów szkolnych. Na parterze była kuchnia, pokój gospodarczy oraz na dużej oszklonej werandzie jadalnia. Na I piętrze mieściły się dwa duże pokoje z balkonem dla uczniów i personelu nauczycielskiego. Niebawem zaszła konieczność powiększenia domu. Budową nowego domu zajęli się ojcowie uczniowie: Głogowski, Chojnowski, Racięcki i Grodzki.

Powstał wkrótce nowy dom, utrzymany w stylu zakopiańskim. Przez murowany ganek wchodziło się do obszernego holu ze schodami z obydwu stron. Jedne schody stanowiły rezerwę na wypadek pożaru. Na parterze mieściła się kaplica i szatnia. Na piętrze były dwie duże sypialnie dla uczniów oraz dwa pokoje dla nauczycieli. Na dole, w suterenie, znajdowały się prysznice i inne urządzenia sanitarne. W obydwu domach, połączonych pergolą, mieściło się razem 50 miejsc sypialnych. W jednym turnusie mogła w nich przebywać cała klasa szkolna wraz z personelem nauczycielskim i wychowawczym. Wnętrze domu, urządzone z troską o wygodę i estetykę, zaprojektowały nauczycielki rysunku i robót ręcznych — Helena Graff, Janina Lewandowska, Janina i Maria Przeździeckie oraz Barbara Szymańska. Kaplicę i ołtarz rzeźbiony w drzewie o dużej wartości artystycznej zaprojektowała plastyczka Maria Przeździecka-Nieduszyńska, była wychowanka szkoły, a wykonał rzeźbiarz J. Ślusarczyk. Również przez M. Przeździecką zostały zaprojektowane krzesła, ławy, stoły i szafki w stylu zakopiańskim. Uczennice pod kierunkiem nauczycielek ozdabiały wnętrze domu malowanymi motywami dekoracyjnymi i pracami ręcznymi. Na zapleczu domu wybudowano domek dla ogrodnika i personelu pomocniczego. Powiększono również budynki gospodarcze, w których mieściła się obórka dla krowy, hodowla kur, a na niskim parterze hodowla pieczarek.

Kort tenisowy, boisko do siatkówki i koszykówki były urządzone przez nauczycielki gimnastyki: Marię Huttel, Wacławę Rafalską i Helenę Miło-

Osiedla Szkolne w Nowinkach — stary dom

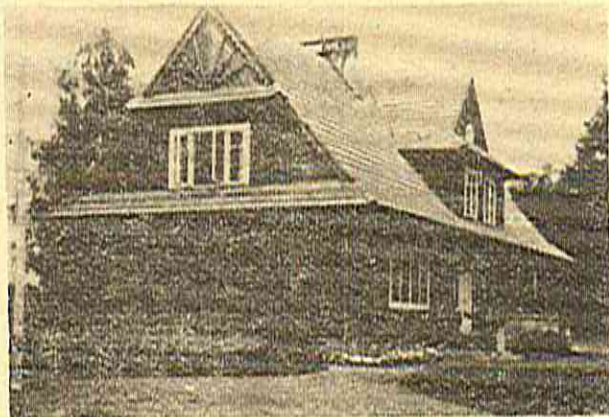


doską-Szmakfefer, przy wydatnej pomocy Edwarda Wardeyna. W zimie boiska służyły za teren ślizgawki.

Ogródek szkolny wśród zieleni i kwiatów, założony przez uczennice pod kierunkiem nauczycielki biologii Janiny Poniatowskiej, otoczony poletkami różnorodnych doświadczalnych roślin, stanowił nie tylko cenną pomoc naukową, lecz i dodawał uroku całemu otoczeniu osiedla. W części ogrodu oddzielonej rowem i siatką znajdował się obszerny ogród warzywny i sad. Opiekował się ogrodem — poza stałym pracownikiem — inż. Jan Wardeyn, botanik. Osiedle zaopatrywały w wodę 3 wybudowane studnie i pompa.

Młodzież gimnazjalna jeździła do osiedla klasami w ciągu całego roku pod opieką wychowawczyni i dwóch matek. Turnusy dla starszych klas trwały po tygodniu, dla dzieci ze szkoły podstawowej po 2 tygodnie. W lecie i w czasie ferii organizowano dla dzieci kolonie w Nowinkach na 50 osób. Dzięki temu każda klasa w ciągu roku mogła dwukrotnie przebywać w Nowinkach.

Lekcje — zależnie od pogody — odbywały się w świetlicy nowego domu



Osiedle Szkolne w Nowinkach — nowy dom wybudowany staraniem Koła Rodzicielskiego i Dyrekcji Gimnazjum

lub na świeżym powietrzu w ogrodzie. Ustawiano tam tablice i potrzebne pomoce naukowe. Często również lekcje prowadzone w lesie, gdzie miejscowy nadleśniczy Stanisław Kulwiec⁶, zapraszany przez nauczycielkę, zaznajamiał uczennice z roślinnością leśną i życiem zwierząt. Czasem przenoszono się nad staw rybny i tam odbywały się lekcje biologii. Wiejski teren osiedla niezwykle sprzyjał realizowaniu programu, zwłaszcza z zakresu geografii, przyrody czy zajęć praktycznych i rysunku.

Nauczyciele przyjeżdżali z miasta na 1—2 dni do Nowinek. Dysponując dużą liczbą godzin, mogli przerobić dokładniej trudniejsze partie materiału, powtórzyć i sprawdzić wiadomości uczennic. Stosowano tak zwaną metodę pracy „pod kierunkiem”, co pozwalało na zwiększenie aktywności i samodzielności uczennic. Inny, oczywiście, charakter miały te lekcje niż w klasie szkolnej, bardziej atrakcyjne i nie ograniczone dzwonkiem; były one też okazją do zacieśniania przyjaźni między uczennicami a uczącymi.

Dzień pracy upływał według ustalonego planu, który poza normalnie prowadzoną nauką programową w wymiarze 3—4 godzin dziennie uwzględniał zasadnicze cele wychowawcze:

1. łączenie nauki z praktyką na lekcjach biologii, geografii, historii i zajęć praktycznych;
2. poznawanie zjawisk przyrody oraz kształtowanie zainteresowań przyrodniczych;
3. poznawanie miejscowości historycznych;
4. poznawanie życia środowiska wiejskiego;
5. wyrabianie umiejętności życia w zespole oraz samodzielności;
6. wychowanie fizyczne, sporty, gry i zabawy na świeżym powietrzu;
7. poprawa stanu zdrowia wychowanków.

Rozkład dnia w Osiedlu Nowinki

godz. 7 ⁰⁰	— pobudka, gimnastyka na boisku, ślanie łóżek, sprzątanie sypialni, mycie;
7 ⁵⁰	— śniadanie;
8 ⁰⁰ — 13 ⁰⁰	— lekcje w świetlicy lub w terenie (zależnie od tematu);
13 ⁰⁰ — 13 ⁴⁰	— obiad;
13 ⁴⁰ — 15 ⁰⁰	— leżakowanie, cisza, wolny czas — zaznajamianie się ze zwierzętami domowymi (koń, krowa, świnki, kury, pies);
15 ⁰⁰ — 17 ⁰⁰	— odrabianie lekcji i prace samodzielne uczennic;
17 ⁰⁰ — 18 ⁰⁰	— sporty, gry i zabawy;
18 ⁰⁰	— kolacja;
18 ⁰⁰ — 19 ⁰⁰	— spacer;
19 ⁰⁰ — 20 ⁰⁰	— kominek lub ognisko;
20 ⁰⁰	— mycie;
22 ⁰⁰	— cisza nocna.

⁶ Stanisław Kulwiec (1906—1944), inżynier łośnik, syn Kazimierza Kulwiecia, dyrektora Gimnazjum Męskiego w Warszawie przy placu Trzech Krzyży, został zamordowany przez Niemców 25 VIII 1944 roku za udział w walce zbrojnej w lasach zhojnowskich.

Realizacja planu pracy przy łączeniu nauki z praktyką

1. Biologia — Siew i uprawa roślin kwiatowych i warzywnych. Rozpoznawanie roślin i drzew w lesie przy pomocy klucza prof. Rostafińskiego. Hodowla jedwabników na drzewach morwowych i hodowla pieczarek, kur i zwierząt. Obserwacja okresów wegetacji i rozwoju roślin. Obserwacje przy zarybianiu stawów.

Klasa była podzielona na grupy 5—6 osób; każda grupa miała danego dnia wyznaczony przydział pracy i kolejno wszystkie zajęła wykonywała. Pod koniec pobytu w osiedlu podsumowywano wyniki. Nauczycielką biologii w Nowinkach była Janina Poniatowska.

2. Geografia — Zorganizowano stację meteorologiczną, skonstruowano wiatromierz. Codziennie sporządzano zapisy pogody. Obserwowano wschody i zachody słońca, zaćmienie księżyca, układ gwiazd. Sporządzano plany osiedla w podzialec, mierzono nierówności powierzchni terenu, rysowano poziomnice, posługiwano się mapą w terenie. Prace te były wykonywane pod kierunkiem nauczycielki Stefani Konic.

3. Rysunek — Prowadzono naukę w plenerze. Obserwacja zjawisk perspektywy, rysowanie krajobrazów i budynków osiedla ze zwróceniem uwagi na architekturę. Przy ozdobieniu wnętrza osiedla uczennice pod kierunkiem nauczycielek Heleny Graff i Janiny Przeździeckiej wykonały barwną zasłonę na drzwi prowadzące na werandę w starym domu, ozdabiały jego wnętrze motywami dekoracyjnymi i freskami oraz różnokolorowymi witrażami. Wykonywały również etykiety do znaczenia gatunków roślin na poletkach doświadczalnych oraz sporządzały różne wykresy, diagramy i makiety na wystawę osiedli szkolnych w Poznaniu i Łodzi.

4. Historia — Po wstępnych rozmowach z nadleśniczym oraz ze starszymi mieszkańcami odwiedzano tereny walk powstańczych, wyszukiwano tablice i kamienie upamiętniające powstanie styczniowe. Wyszukiwano w podręcznikach różnych relacji, dotyczących historii tego terenu.

5. Język polski — Lektura większych partii materiału, samodzielne prace pisemne na zadane indywidualnie tematy, które wylaniały się w czasie dyskusji, wspólna korekta prac pisemnych. Ćwiczenia redakcyjne. Samodzielne inscenizacje w związku z poruszonymi problemami pod kierunkiem nauczycielek Jadwigi Łowickiej i Izabeli Górskiej-Lewańskiej.

6. Matematyka — Miary powierzchni, wymierzanie i obliczanie powierzchni osiedla i boiska sportowego, obliczanie odległości do miasta. Sporządzanie kosztorysów posiłków, wycieczek itp. Nauczycielem matematyki był Henryk Krüger.

7. Zajęcia praktyczne — Sprzątanie terenu, ukwiecanie osiedla, karmienie kur, pieczenie ciastek pod kierunkiem kucharki i intendentki, dekorowanie wnętrza domów. Uczennice pod kierunkiem nauczycielek: Janiny Lewandowskiej i Janiny Przeździeckiej, wykonały wiele prac ręcznych użytkowych, jak firanki, kapy na łóżka, ozdobne przedmioty do dekoracji świetlicy i sal, eksponaty na wystawę itp.

8. Poznawanie życia środowiska wiejskiego — Okolicznych mieszkańców zapraszano na „ogniska” i imprezy sportowe. Dzieci wiejskie chętnie uczestniczyły w grach i zabawach. Z kolei młodzież szkolna odwiedzała grupami poznanych już mieszkańców, urządziła wycieczki do gospodarstw chłopskich i pomagała w zajęciach gospodarskich, a nieraz w pracy na roli, ucząc się w ten sposób szacunku do ciężkiej pracy rolnika. Nawiązano kontakt ze szkołą podstawową w Pilawie, ze szkołą wiejską Pilkulskiego. Robiono też wycieczki do okolicznych majątków.

Prawie codziennym gościem w osiedlu były harcerki, które obozowały w pobliżu Nowinek. Nawiązano również kontakt z młodzieżą szkół warszawskich przebywającą w sąsiednich osiedlach „Rejówce” pod Baniochą, z osiedlem Gimn. im. Emilii Plater w Zalesiu Dolnym i osiedlem Gimn. im. Nareczy Zmichowskiej w Zalesiu Górnym. Wspólnie urządzano wycieczki do pobliskich gospodarstw wiejskich.

9. Życie w zespole — Wyrabianie umiejętności współżycia w gromadzie, kształtowanie poczucia koleżeńskości i solidarności (było to szczególnie ważne dla jedynaczek). Dlatego też istniał zakaz zabierania do osiedla strojnych sukienek, aby dziewczynki zamożniejsze nie starały się imponować mniej zamożnym. Wszelkie słodycze i owoce, przywożone przez dzieci, były razem gromadzone, a następnie równo rozdzielane. Przed wyjazdem do osiedla dokonywano podziału na grupy. Każda grupa miała wybraną spośród siebie opiekunkę, a trójki klasowe pilnowały porządku i sprawiedliwego podziału przywiezionych słodyczy i owoców.

10. Wychowanie fizyczne, gry i zabawy — Gimnastyka poranna na świeżym powietrzu, w dni deszczowe w sali przy otwartych oknach. Po południu gry w tenisa, piłkę, koszykówkę, spacer. W zależności od pogody spędzano wieczory przy „kominku”, na czytaniu i zabawach, albo przy „ognisku” (śpiewy, deklamacje lub tańce).

11. Troska o podniesienie zdrowotności młodzieży — Przestrzegano przebywania na świeżym powietrzu, godzin leżakowania, plażowania, a w dni deszczowe nasświetlania lampą kwarcową. Prowadzono ścisłą kontrolę przyrostu wagi i siły.

Dyrektorka Roszkowska pisze w swoich wspomnieniach: „Nowinki były uroczym ogniskiem pracy i wytchnienia dla wszystkich, dla młodzieży zamożnej i ubogiej, dla nauczycieli, ale szczególnym źródłem radości i odpoczynku dla dzieci małych ze szkoły podstawowej. Dzieci uczyły się bardzo chętnie. O ile w zakresie nauczania nasze próby miały charakter doświadczalny, bez gotowych wzorów, a niejednokrotnie pionierski, o tyle w zakresie wychowawczym rezultaty naszych zamierzeń były widoczne i osiągalne nieomal natychmiast. Nastrój intymności, życie nieomal rodzinne, pozwalały na znacznie szybsze niż w normalnej szkole poznanie naszych wychowanek, zadzierzgnięcie więzi uczuciowej, wywieranie wpływu na zachowanie i charakter uczennic, obserwowanie wzajemnych stosunków między uczennicami, możliwość ingerencji i regulowanie tychże stosunków, a nawet interweniowania w przypadku konfliktów rodzinnych, gdyż atmosfera zaufania pozwalała na ich poznanie. Celem naszych zamierzeń było wyrównanie różnic społecznych w duchu prawdziwie demokratycznym. Bardzo nam pomagały testy pod kierunkiem psychologa Ewy Rybickiej i profesora Stefana Baleya”.

Wychowawczynie i nauczycielka szkoły podstawowej Stanisława Wachonin-Pryciak notuje w swych uwagach: „Wyjazdy do osiedla miały duże znaczenie wychowawcze. Dzieci poznawały praktycznie zjawiska przyrody, uczyły się szanować pracę rolnika i robotnika oraz stykały się z pracą rąk własnych. Przyzwyczały się do samodzielności i karności oraz utrzymywania porządku. Przez przebywanie w zespole dzieci wyzbywały się egoizmu, uczyły się sprawiedliwości i wyrozumiałości w stosunku do koleżanek. Z personelem administracyjnym, który okazywał im dużo serdeczności i cierpliwości, stosunki układały się harmonijnie”.

Nowinki wkrótce stały się wzorcowym ośrodkiem dla innych powstających osiedli szkolnych.

W 1933 r. japoński przedstawiciel oświaty oraz Adolf Rondthaler i wizytatorka Teodora Męczkowska⁷ wspólnie wizytowali osiedle w Nowinkach. Wyrazem głębokiego uznania dla organizacji i pracy osiedla były słowa gościa japońskiego: „Stworzyliście dzieciom raj na ziemi”. Słuszne to słowa, bowiem praca w Nowinkach była dla dzieci i starszych źródłem radości i wytechnienia.

OSIEDLE NAD JEZIOREM WIGRY

Dom Osiedla Szkolnego nad Wigrami (spalony w czasie wojny)



W roku 1933 Gimnazjum J. Popielewskiej i J. Roszkowskiej wraz z dwoma męskimi szkołami: Gimnazjum im. Wojciecha Górskiego i Miejskim Gimnazjum im. Gen. Sowińskiego, rozpoczęło budowę nowego osiedla w Gawrych-Rudzie koło Płociczna. Ośrodek ten miał charakter wypoczynkowo-rekreacyjny, nie prowadzono w nim nauki. Był on oddalony od stacji kolejowej o 1/2 km i położony nad jeziorem Wigry.



Przejażdżka łodzią po jeziorze Wigry

⁷ Teodora Męczkowska (1882—1957) była zasłużonym działaczem społecznym, bojowniczką o równouprawnienie kobiet, długoletnim wizytatorem Ministerstwa WRiOP, autorką wielu wydawnictw pedagogicznych.

Przy współpracy Koła Opieki Rodzicielskiej, rodziców uczniów i dwóch braci Janiny Roszkowskiej: Franciszka i Edwarda Wardeynów, powstał wkrótce murowany, piętrowy domek z drewnianą nadbudówką. Dom miał 2 sale sypialne po 20 łóżek, pokój dla wychowawczynie i instruktorki, 2 pokoje w nadbudówce dla kierownictwa, odwiedzających rodziców i personelu pomocniczego (łącznie było 50 miejsc sypialnych). Na dole były jadalnia i kuchnia. Dom wyposażono we wszystkie urządzenia sanitarne. Osiedle miało ponadto zabudowania gospodarcze, przechowalnię sprzętu wioślarskiego (7 kajaków i łódek).

Rotacja dzieci przebywających w miesięcznych turnusach trwała przez cały okres wakacyjny. Organizowano również 10-dniowe lub tygodniowe wycieczki, połączone z wypadami do sąsiednich okolic. Na noc dziewczęta wracały do domu. Malowniczość terenu dostarczała dużo okazji do urządzania wycieczek pieszych i konnych, np. do Bryzdla, Głębokiego Grodu, Suwałk, Augustowa, lub kajakami czy łódkami na pobliski półwysep, na którym wznosił się zabytkowy klasztor.

Dzień upływał na nauce pływania i wiosłowania pod kierunkiem instruktorki, na wycieczkach, zbieraniu jagód lub grzybów. Wieczory, spędzane przy ognisku, często z harcerkami obozującymi na terenie osiedla, dostarczały emocjonalnych przeżyć i wrażeń przy słuchaniu gawęd i legend, opowiadanych przez okolicznych mieszkańców. Organizowano też dalsze wycieczki, np. w 1934 r. do Grodna i Wilna, a młodzież w wolnych chwilach sporządzała plansze i gromadziła fotografie na wystawy dorobku osiedli.

Wojna położyła kres rozwijającej się pomyślnie akcji tworzenia osiedli szkolnych.

Nowinki, w których były zgromadzone duże zapasy żywności, w czasie okupacji stały się schronieniem wysiedlonych przez Niemców matek z dziećmi, lokowanych tam przez Spółdzielnię „Społem”, a później, w czasie powstania warszawskiego, były oparciem dla powstańczych oddziałów stacjonujących w lasach chojnowskich. Stąd partyzanci robili wypadki na linię frontu i na znajdujący się w pobliżu sztab niemiecki.

W dniu 25 VIII 1944 r. Niemcy po raz pierwszy wtargnęli do lasów chojnowskich, niszcząc ukochane przez dzieci i nauczycieli Nowinki, spalili również sąsiednie gajówki i nadleśnictwo w Chojnowie. Podobny los spotkał osiedle nad jezioro Wigry⁸.

* * *

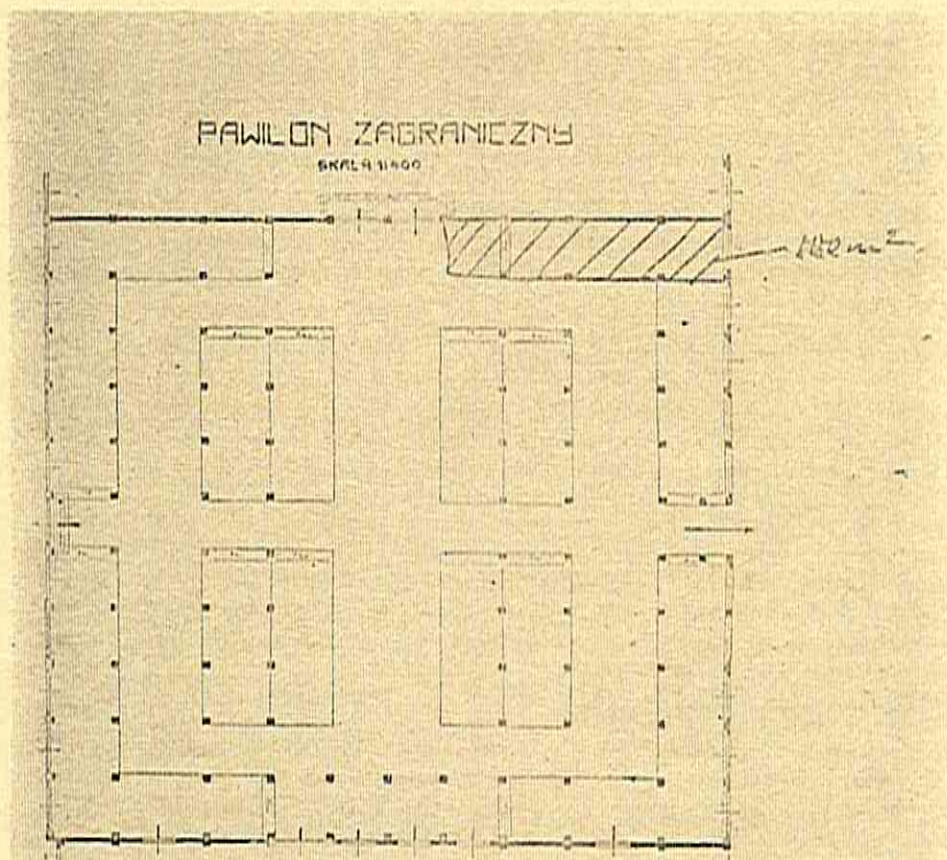
To skrótowe opracowanie kończę słowami prof. Nawroczyńskiego: „Do udanych poczynań pedagogicznych u nas w okresie międzywojennym należą niewątpliwie osiedla szkolne”⁹. Katastrofa dziejowa zniszczyła wy-

⁸ Ośrodek nad Wigrami został po wojnie przekazany do dyspozycji Kuratorium Okręgu Szkolnego w Suwałkach.

⁹ B. Nawroczyński, *Wiejskie osiedla szkolne*, [w:] *Eksperymenty pedagogiczne...* s. 82 (zob. przyp. 1).

niki całego ruchu tworzenia osiedli szkolnych, ale sama idea tego ruchu — idea zbliżenia dziecka do przyrody i środowiska wiejskiego, zapewnienia mu zdrowego i aktywnego wypoczynku na świeżym powietrzu, wdrażania go do prac społecznie użytecznych — znalazła pełny wyraz w szeroko obecnie podjętej przez państwo i społeczeństwo akcji organizowania kolonii letnich i zimowych, obozów turystycznych i krajoznawczych, w szkolnych hufcach pracy. W dzisiejszych warunkach zmieniły się formy realizacji tej pięknej idei.

ANEKS 1



Plan pawilonu zagranicznego na Wystawie pt. *Przyroda, zdrowie i opieka społeczna*, w którym przewidziano miejsce na ekspozycję Osiedli Szkolnych (miejsce zakreślowane)

WYSTAWA
PRZYRODA, ZDROWIE I OPIEKA
SPOŁECZNA

EXPOSITION „SCIENCE, SANTÉ ET ASSISTANCE PUBLIQUE”
MIEJSKI URZĄD TARGU POZNAŃSKIEGO

KLASZCZAKI
K. O. Nr. 101/100
K. O. Nr. 101/100
K. O. Nr. 101/100
K. O. Nr. 101/100
K. O. Nr. 101/100

POZNAŃ, dnia 11. lipca 1933 r.
MARSZ. PRUBA 10

Gimnazjum im. Mikołaja Kopernika
na ręce Wpasa Dyrektora Ad. Rondthalara

nr 5838/33/R/C.

W i e ś c i a .

Wielce Szanowny Panie Dyrektore,

Potwierdzamy odbiór listwa z dnia 8/6m. i rezerwujemy miejsce o powierzchni 100 m² w hall 10. Załączamy plan. Wymiary stoiska są następujące: 5 x 20. Wpływamy rozmowami sponkami na Ministerstwo W.R. i C.P. celem uzyskania decyzji. Ponieważ większość ekspozycji uwzględnionych w planie p. Godyckie nie należało do Ministerstwa lecz do pozostających szkół przeto nadzisy, że gdy się nam jednako zamontować ten dział chociażby ze względów prestiżowych z powodu bogatego udziału oświaty średnio- i wyższej organizowanej przez Rząd i Szkołnictwo Państwowe i wielkich miast. Przewidujemy się zatem w tej sprawie do udziału w wywołaniu fizycznego wizytatora szkolnego z Poznania, literaturę użyczoną przez Książnicę / Higijena szkolna, pracowni biologicznych, gimnazjum Bergera, umysłowa / wrzaski typowe urządzenia szkolne jak gabinet lekarski, dentystyczny, badania antropometrycznych i inne / Gimnazjum. Wszystko to dotyczy się zastawienia i instalacyjnych urządzeń z gimnazjum poznaniackich w ten 2 prywatnych. - Szukamy przeto, że da się dział szkolnictwa zamontować na przestrzeni ok. 900 - 1000 m².

Prosimy przeto najuprzejmiej Pana Dyrektora o łaskawe nadesłanie wszelkich ekspozycji z jakiegokolwiek dziedziny mających styczność z higieną szkoły a szczególnie tych jakie Pan Dyktor wyznaczył w Swym piśmie.

Możliwość również o wyznaczenie na inne gimnazja by nie wycofywały swego udziału ze względu na decyzje Ministerstwa. W sprawie tej wpływamy przez czyniki polityczne z jednej strony a również przez A.S.Z. na władze decydujące. Ponieważ S.B. zasiadający w komisji wystawy przez Związek Legionistów Dr. Jeleński ma w tej sprawie być u Premiera. - mamy nadzieję, że decyzja ta ostateczną nie jest. Sprawy finansowe również dadzą się zapewne załatwić.

Dziękując najuprzejmiej za łaskawe zainteresowanie się wystawą prosimy najuprzejmiej o przyjazd do Poznania celem urządzenia Swego stoiska oraz obecności na otwarciu wystawy - jony której to sponkami żywny nadzieję, że danym nam będzie osobiście Panu Dyktorowi podziękować.

Złączę wyrazy głębokiego pozdrowienia

J. Kulwec
Dyrektor.

Wycisk
10/10/10

Fotokopia listu organizatorów Wystawy pt. Przyroda, zdrowie i opieka społeczna do A. Rondthalara w sprawie ekspozycji obrazujących działalność Osiedli Szkolnych

OŚWIATA W XXX-LECIU PRL — SESJA NAUKOWA W LUBLINIE W DNIACH 16—17 WRZEŚNIA 1974 ROKU *

W dniach 16—17 września 1974 r. odbyła się w Lublinie ogólnopolska Sesja Naukowa, zorganizowana przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania, instytuty naukowo-badawcze tego resortu oraz Kuratorium Okręgu Szkolnego Lubelskiego.

Sesja zorganizowana została w ramach obchodów 30-lecia PRL, a jej głównym celem była próba oceny rozwoju oświaty w Polsce Ludowej, jej roli i wkładu w przemiany społeczno-gospodarcze i kulturalne kraju oraz ukazanie perspektyw rozwojowych systemu edukacji narodowej jako konsekwencji przyjętego przez VI Zjazd PZPR programu wszechstronnego rozwoju społeczno-gospodarczego Polski.

Najbardziej charakterystyczną cechą dwudniowych obrad był ich akcent przeszłościowy. Doświadczenia wyniesione z trzydziestu lat rozwoju oświaty w Polsce stanowiły podstawę oraz źródło inspiracji do formułowania nowych, ambitnych celów i zadań systemu edukacji oraz jego perspektyw rozwojowych.

Bogaty program Sesji wypełniło 11 referatów oraz 11 doniesień i komunikatów. Ich treść dotyczyła zarówno przeszłości, stanu obecnego i przyszłości oświaty w Polsce, jej uwarunkowań potrzebami życia politycznego, kulturalnego i społeczno-gospodarczego kraju, jak też związków naszego systemu oświatowego z pedagogiką i doświadczeniami oświatowymi Związku Radzieckiego i pozostałych krajów wspólnoty socjalistycznej.

Najpełniej akcenty te wystąpiły w referacie inauguracyjnym obrady Sesji, przedstawionym przez Ministra Oświaty i Wychowania Jerzego Kuberskiego. Jego referat na temat: *Cele i zadania reformy systemu edukacji narodowej w tworzeniu wysoko rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego i w zaspokajaniu jego potrzeb* — stanowił podstawę i punkt wyjścia dla bardziej szczegółowych rozważań. Za podstawowy cel systemu edukacji narodowej autor uznał przygotowanie młodego pokolenia do udziału w życiu społeczno-ekonomicznym i kulturalnym kraju, podwyższenie poziomu wykształcenia ogółu obywateli, umożliwienie kształcenia ustawicznego, a w rezultacie ukształtowanie wszechstronnie rozwiniętej osobowości człowieka — obywatela państwa socjalistycznego.

Zastępca ministra oświaty i wychowania Jerzy Wolezyk w referacie pt. *Oświata w XXX-leciu dźwignią socjalistycznego rozwoju kraju* — dokonał obszernej analizy głównych tendencji rozwojowych systemu oświaty i wychowania, ich uwarunkowań oraz zadań tego systemu i jego funkcji pedagogicznych, społeczno-ekonomicznych i kulturalnych. Wskazał między innymi na wzajemną zależność, jaka istnieje między rozwojem oświaty a rozwojem społeczno-ekonomicznym i kulturalnym kraju. Podstawą osiągnięć oświatowych Polski Ludowej jest jej socjalistyczny ustrój społeczny, a upowszechnienie oświaty wspomaga rozwój społeczno-ekonomiczny kraju, wzbogaca życie duchowe narodu, zapewnia możliwości jego wszechstronnego rozwoju.

Część ogólną Sesji zakończył referat Tadeusza Wilocha na temat: *Rozwój i przeobrażenia systemu oświatowego w Polsce Ludowej*.

* Według zapowiedzi organizatorów materiały z Sesji zostaną opublikowane w całości w formie specjalnego wydawnictwa książkowego.

W części szczegółowej przedstawiono referaty, doniesienia i komunikaty ilustrujące rozwój, obecne i przyszłe zadania poszczególnych części składowych systemu oświatowego Polski Ludowej, zwłaszcza poszczególnych działów szkolnictwa. Omówiono w niej również dorobek i nowe zadania nauk pedagogicznych.

W tej części Sesji przedstawiono referaty: *Tendencje rozwojowe szkoły ogólnokształcącej w okresie XXX-lecia PRL* — Maksymilian Maciaszek; *Osiągnięcia szkolnictwa zawodowego i perspektywy jego dalszego rozwoju* — Michał Godlewski, wiceminister oświaty i wychowania; *Pozaszkolne instytucje oświatowo-wychowawcze w okresie XXX-lecia PRL, zadania na najbliższe lata, zwłaszcza w zakresie organizacji czasu wolnego* — Krzysztof Przeclawski; *Dorobek nauk pedagogicznych w okresie istnienia Polski Ludowej i ich zadania w świetle reformy systemu edukacji narodowej* — Wincenty Okoń; *Integracja szkolnych i pozaszkolnych oddziaływań wychowawczych na dzieci i młodzież w społeczeństwie socjalistycznym* — Stanisław Miłka; *Podstawy nowoczesnego systemu wychowawczego szkoły* — Heliodor Muszyński; *Rozwój kadry pedagogicznej w okresie XXX-lecia Polski Ludowej i jej wkład w dorobek oświatowy PRL* — Stanisław Krawciewicz; *Nauczyciel przyszłości* — Józef Kozłowski.

Autorami następujących doniesień i komunikatów byli: F. Kulej i J. Bukowski — *Niektóre problemy rozwoju oświaty w wojsku*; E. Ługowski — *Stan i perspektywy rozwoju przemysłu pomocy naukowych*; M. Pulit — *Rozwój szkolnictwa ogólnokształcącego na Dolnym Śląsku*; T. Kaćki — *Osiągnięcia Lubelszczyzny w dziedzinie oświaty i wychowania*; T. Pałys — *Funkcje szkolnictwa zawodowego w zaspokajaniu potrzeb rozwoju społeczno-gospodarczego regionu*; J. Skorowski — *Rozwój wychowania fizycznego i sportu w XXX-leciu PRL*; W. Jelska — *Osiągnięcia w zakresie kształcenia specjalnego w PRL*; T. Bleniasz — *Wychowanie patriotyczne i obronne młodzieży w Polsce Ludowej*; S. Jarmuł — *Z doświadczeń dydaktyczno-wychowawczych gminnej szkoły zbiorczej w woj. lubelskim*; M. Wiśniarski — *Szkola środowiskowa, stan obecny i perspektywy rozwoju*; R. Sokółowski — *Cele, formy i metody podnoszenia kwalifikacji nauczycieli w woj. krakowskim*.

Podsumowania dwudniowych obrad dokonali w swych wystąpieniach Czesław Banach — zastępca kierownika Wydziału Nauki i Oświaty KC PZPR i Jerzy Wołczyk — zastępca Ministra Oświaty i Wychowania. Podkreślili wielką wartość przeprowadzonej na Sesji wielostronnej wymiany poglądów na temat roli i zadań oświaty w naszym kraju i jej perspektyw rozwojowych. Obrady potwierdziły, że system oświatowy Polski Ludowej przeszedł olbrzymią drogę od deklaracji ideowej PPR: „O co walczymy?“, do decyzji VI Zjazdu PZPR o wprowadzeniu powszechnej szkoły średniej oraz że w socjalistycznych warunkach ustrojowych system oświaty posiada nieograniczone możliwości rozwojowe.

FRANCISZEK FILIPOWICZ
Warszawa

RAPORT GENERALNYCH WIZYTATORÓW SZKOŁ
KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ (1782—1792)
OPRAC. KALINA BARTNICKA I IRENA SZYBIAK

Wrocław 1974 Ossolineum, ss. 598. Pracownia Dziejów Oświaty PAN

Obchodzona w ubiegłym roku dwusetna rocznica powstania Komisji Edukacji Narodowej przyniosła wiele publikacji poświęconych działalności naszego pierwszego ministerstwa oświaty. Odrębną i ważną wśród nich pozycję zajmują wydawnictwa źródeł mające specjalne znaczenie ze względu na zniszczenie podczas ostatniej wojny Archiwum Komisji Edukacji Narodowej. Akcja wydawnictwa źródeł dotyczących Komisji została zapoczątkowana w latach 1901—1917 przez Teodora Wierzbowskiego, który opublikował m.in. także raporty wizytatorów szkół koronnych. Prezentowany tom zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ jedynym dotychczas źródłem do poznania szkół litewskich były fragmentaryczne uwagi zawarte w publikacji H. Pohoskiej: *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1957. Istniejącą w publikacji źródeł lukę wypełnia doskonale omawiana publikacja. Dzięki wysiłkom Autorek opracowania — historiografia polska wzbogaciła się o cenną pozycję dotyczącą dziejów praktyki szkolnej Komisji Edukacji Narodowej.

Omawiana publikacja zawiera 13 raportów oryginalnych oraz 5 zespołów wypisów z protokołów powizytacyjnych, których oryginały zaginęły. Zasadną opracowujących jest odnalezienie i opublikowanie uważanego za zaginiony raportu Franciszka Bieńkowskiego z 1785 r. oraz fragmentów wypisów wizyt G. Piramowicza i D. Pilchowskiego. Publikacja obejmuje lata 1782—1792 i stanowi cenne źródło do poznania rzeczywistości

szkolnej i kultury polskiej przełomu XVIII i XIX wieku. Formy wizytacji generalnych nakreśliła Komisja w 1781 roku, opierając się na doświadczeniach poprzednich wizytacji przeprowadzanych przez członków Komisji. Pierwszych wizytatorów generalnych wyznaczono w 1781 roku. Właściwe jednak wizytacje, rozpoczęły się w roku następnym, 1782, i trwały do 1792 r., do czasu wojny z Rosją i drugiego rozbioru Polski. Wizytatorów miały przedstawiać Komisji szkoły główne. One też miały wyznaczać im teren wizyt i ustalać szczegółowe wytyczne. Główne zadania wizytatorów, ujęte w *Ustawach Komisji* z 1783 r., obejmowały kontrolę szkół pod kątem wypełniania zaleceń i przepisów Komisji, badania metod nauczania i wychowania oraz ujawnianie przyczyn hamujących rozwój szkolnictwa. O wszystkich sprawach zobowiązani byli składać szczegółowy raport danej szkole głównej. Wizytatorów mianowano na 3 lata. Teren wizyty zmieniał się corocznie, a wizyty odbywały się zwykle od końca kwietnia do lipca.

Wizytatorowie generalni rekrutowali się zwykle z personelu nauczycielskiego szkoły głównej. Byli nimi przeważnie zastępcy profesorów wszystkich specjalności z wyjątkiem medycyny.

Jako pierwsi wizytatorowie zostali wysłani na Litwę w 1782 r. Grzegorz Piramowicz, sekretarz Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, i Franciszek Bieńkowski, doktor obojga praw, proboszcz w Dewinie, towarzyszył szkole głównej. Wizytował on szkoły litewskie w latach

1782, 1785 i 1786. Kolejnymi wizytatorami byli: Dawid Pilchowski, eks-jezuita, prezes Kolegium Moralnego Szkoły Głównej Wileńskiej, Jan Erdman, eks-jezuita, doktor teologii i prawa kościelnego, towarzysz Kolegium Fizycznego w Uniwersytecie Wileńskim, oraz Jakub Jaksa, doktor teologii i filozofii, towarzysz Kolegium Moralnego. Ostatnim z prezentowanych w wydawnictwie wizytatorów był Antoni Obrąpalski, eks-prefekt szkoły brzeskiej. Niestety, wskutek wybuchu wojny nie zdążył doprowadzić do końca zamierzonej w 1792 roku wizyty. Na ogół wszyscy wizytatorowie, jak świadczą raporty, starali się dobrze wypełniać swe obowiązki. Nadmienić należy, że praca ich nie była łatwa. Często byli narażeni w podróży na utratę zdrowia z powodu złych warunków terenowych. Zalecone im przez Komisję rozstrzygnięcie sporów w gronie nauczycielskim nie należało do zadań łatwych ani przyjemnych. Wiele kłopotu sprawiały szkoły prowadzone przez zakony, które też wizytatorowie byli obowiązani kontrolować, a w przypadku stwierdzenia niestosowania się do zasad Komisji wysuwać postulaty likwidacji szkoły. Za utrzymywaniem tych szkół opowiadała się jednak miejscowa szlachta. Wypadki otwierania szkół przez zakony bez pozwolenia Komisji i nieprzestrzegania przepisów nie były na Litwie wyjątkiem. I tak, w 1782 r. Piramowicz stwierdził, iż bazylianie otworzyli w Boruniach szkołę, w której nie uczą przepisnymi metodami. Skupiała ona jednak dużą liczbę młodzieży, uczącej się poprzednio w szkole akademickiej w Wiśniewie; dominikanie prowadzili również taką szkołę w Uszaczu, jak stwierdził Jaksa w 1789 r., a kartuzi w Berezwezu (s. 55, 349).

Badając szkoły na terenie litewskim, pod względem poziomu nauczania i stosowanych metod, stwierdzali wizytatorowie, że najlepsze są szkoły akademickie, które też najgorliwiej przestrzegały przepisów Komisji. Spośród szkół zakonnych stosunkowo najmniej kłopotów pod tym względem przysparzali wizytatorom pijarzy. Dużo słabsze były

szkoły prowadzone przez dominikanów, bazylianów oraz misjonarzy. Wizytując w 1782 r. szkołę dominikanów w Mereczu, stwierdził Piramowicz, że uczone gramatyki z przestarzałego Alwara. Na podstawie wizyt w szkołach zakonnych nasunęły się Piramowiczowi ogólne uwagi o tych szkołach. Stwierdził, że słaby poziom nauczania jest wynikiem braku odpowiednio przygotowanych nauczycieli, że zakonnicy podejmują się uczenia młodzieży często z próżności lub chęci zysku. Z tego właśnie względu przyjmują do szkoły młodzież bez świadectw. W celu poprawy sytuacji proponował, by Komisja podała do ogólnej wiadomości zakaz otwierania szkół bez jej zgody, poleciła zakonnikom konsultowanie się z nią w sprawach szkolnych i wymagała od nich przygotowania zawodowego do pracy w szkole. Jak wielką wagę przywiązywał Piramowicz do kwalifikacji nauczycieli zakonnych, świadczyć może fakt, iż proponował, by zakonnikom zaliczać lata przepracowane w zawodzie nauczycielskim do awansu w zakonie (s. 59—60).

Wizytatorowie Komisji dbali o właściwą realizację programu nauczania w szkołach, brali też pod opiekę nawet nauczycieli zakonników. Przebywający na wizytacji w 1789 r. Jaksa nakazywał bazylianom w Żyrowicach, by nie odrywali nauczycieli do posług kościelnych nie tylko w godzinach zajęć z młodzieżą, lecz także w czasie wolnym, gdyż ten jest dla nauczycieli, jak się wyraził, „porą odetchnienia od prac przeszłych, a przygotowaniem się i nabraniem sił do przyszłych” (s. 336). Zakony jednak nie zawsze chętnie współpracowały z Komisją. Wyrazem niechęci było nieprzestrzeganie jej zaleceń dotyczących realizacji programu nauczania i stosowania odpowiednich podręczników, jak to miało miejsce np. w szkole dominikanów w Uszaczu, w której zakonnicy tłumaczyli wizytatorowi Jaksi, iż z powodu braku wskazanych podręczników muszą uczyć z Alwara. Wizytator natomiast stwierdził, że właściwe podręczniki były schowane. Często też prowadzono szkoły średnie pod pozorem szkół parafialnych,

Nierzadko przyjmowano uczniów wydanych ze szkół akademickich za nieprzeznaczanie dyscypliny szkolnej. Wizytator Jaksa stwierdził w r. 1780, iż bazylianie w Podubisju przyjmowali wszystkich uczniów, którzy mieli trudności w szkole akademickiej w Krożach i w pijarskiej w Rosieniu. Nie troszczyli się też o realizację programu, wysyłając uczniów w okresie Bożego Narodzenia po kolędzie do okolicznych dworów (s. 446). Dominikanie i misjonarze zezwalali uczniom na wyjazdy na święta wbrew zaleceniom Komisji. Dogadzając gustom szlachty, misjonarze w Lyskowie werbowali do swej szkoły młodzież z okolic Grodna, która winna była uczęszczać do tamtejszej szkoły. Przedłużające się często wyjazdy na święta powodowały opóźnienia uczniów w nauce. Problem ten był powszechnym zjawiskiem w szkołach litewskich. Niektórzy wizytatorowie, jak np. Jaksa, proponowali stosowanie takich środków zaradczych, jak zatrzymywanie świadectw uczniom nie przestrzegającym regulaminu (s. 386). Nie wiadomo jednak, jaki skutek odnosiły w praktyce powyższe zalecenia.

Na podstawie lektury raportów można stwierdzić, że od 1783 r. wzrastało na Litwie zainteresowanie społeczeństwa przedmiotami matematyczno-przyrodniczymi. Poziom nauczania w szkołach tych przedmiotów był dobry, nie tylko w szkołach akademickich, lecz także pijarskich. Szczególną popularnością cieszyła się nauka geometrii ze względu na swą praktyczną użyteczność. W ramach nauki tego przedmiotu prowadzono w wielu szkołach pomiary gruntów, placów wokół szkół itp. Szczególnie dobrze była prowadzona nauka geometrii m. in. w Grodnie, Wilnie, Nowogródku i Nieświeżu. Było to zasługą samych nauczycieli, którzy zabiegali o zaopatrzenie szkoły w odpowiednie podręczniki i pomoce naukowe, a także sami gromadzili i sporządzali potrzebne przyrządy. Nauczyciele w Krożach zwracali się do Piramowicza z prośbą o przysłanie przyrządów do nauki matematyki i geometrii. W Nieświeżu nauczyciel

Wobe zakupił pomoce do nauczania hydrauliki i mechaniki. Nauczyciele szkoły nowogrodzkiej gromadzili kolekcje mineralów i uprawiali ziola, z którymi zaznajamiali młodzież w czasie wolnym od zajęć. Jak zauważył w 1787 r. wizytator Erdman, nauczyciel tej szkoły Postlet zgromadził bogaty zbiór do historii naturalnej, a Rodkiewicz propagował czytelnictwo wśród młodzieży i okolicznych obywateli. Jak widać, nauczyciele litewscy nie ograniczali swej działalności do murów szkolnych. Nadmienić należy, że szkoła w Nowogródku posiadała bogate zbiory matematyczno-przyrodnicze. O właściwą realizację programu nauczania tych przedmiotów dbali także właściciele ziemscy, którzy, jak np. Radziwiłł w Nieświeżu czy Chreptowicz w Nowogródku, pomagali finansowo w zakupie potrzebnych pomocy naukowych.

Wizytatorowie wydawali opinię o pracy nauczycieli, stanowiącą podstawę dalszego zatrudniania ich w szkolnictwie. Dlatego w raportach znajdujemy nazwiska wyróżniających się nauczycieli. W charakterystyce ich były brane pod uwagę zdolności dydaktyczne i postawa moralna. Na podstawie spostrzeżeń wizytatorów można stwierdzić, iż nauczyciele litewscy starali się dawać dobry przykład powierzonej swej pieczy młodzieży, a wypadki niewłaściwego do niej ustosunkowania były sporadyczne. W razie stwierdzenia uchybień wizytator zwracał zazwyczaj uwagę zainteresowanemu.

W raportach wymieniają wizytatorowie litewscy nazwiska wyróżniających się uczniów. O ich postępach w nauce przekonywali się podczas egzaminów. Na podstawie wyników tych egzaminów wysuwali uczniów do odznaczeń. Rozdawanie ufundowanych przez króla nagród w postaci medali *diligentiae* było okazją do organizowania uroczystości szkolnych z udziałem miejscowego społeczeństwa. Uroczystości te, jak i popisy były prezentacją osiągniętych przez szkołę rezultatów i propagandą nowych zasad nauczania i wychowania zalecanych przez Komisję Edukacyjną. Sprzyjały poza

tym pozyskiwaniu dla jej zamierzeń społeczeństwa.

W raportach znajdujemy też uwagi dotyczące stosunku okolicznych właścicieli ziemskich do szkół Komisji. Gorliwie opiekowali się szkołami w Białej i Nieświeżu Radziwiłłowie oraz Joachim Chreptowicz. Wyrazem ich zainteresowania szkołą było zapraszanie ubogich uczniów do pałacu w dni wolne od zajęć szkolnych i udzielanie im pomocy materialnej. Czynie tak np. Radziwiłłowie w Białej oraz Izabela z Poniatowskich Branicka, która wspólnie z właścicielem dóbr Justynianem Niemirowiczem Szczyttem utrzymywała konwikty dla 12 uczniów z ubogiej szlachty (s. 12).

Zgodnie z zaleceniami Komisji starali się wizytatorowie litewscy odwiedzać znajdujące się na ich terenie szkoły parafialne. Jak wynika z raportów, były one utrzymywane głównie sumptem właścicieli ziemskich bądź proboszczów.

Jak wynika z omawianych tu raportów, wizytatorowie litewscy byli pracownikami sumiennymi i dokładnymi. Skrupulatnie notowali spotykane w terenie trudności w realizacji założeń Komisji. Do najczęstszych należał brak podręczników, które zazwyczaj z opieki rektorów nie docierały do szkół. Na podstawie konkretnych obserwacji wizytatorowie wysuwali projekty, by przy przyjmowaniu uczniów wymagać od nich zaopatrzenia się w podręczniki (s. 197). Inną z przyczyn stwierdzanych niedociągnięć był brak dostatecznej liczby nauczycieli specjalistów, niezbędnych do właściwej realizacji programu nauczania. Opierając się na rzetelnych raportach, Komisja mogła czuwać nieustannie nad stanem szkolnictwa i jego poziomem na Litwie.

Lektura prezentowanych w wydawnictwie raportów nasuwa następujące uwagi. Są one niejednołte pod względem dokładności. Najbardziej dokładny i sumienny jest odnaleziony przez Autorkę raport Grzegorza Piramowicza z 1782 r., który koncentrował się nie tylko na dostrzeżonych brakach, lecz wysuwał konkretne propozycje dotyczące podniesienia poziomu szkolnictwa za-

równy na Litwie, jak i w całej Rzeczypospolitej. Tak np. w celu zapobieżenia odpływowi młodzieży przed ukończeniem szkoły proponował wydanie zakazu zatrudniania w urzędach uczniów, którzy bez ważnych przyczyn przerwali naukę. Zdaniem Piramowicza najczęściej rezygnują z nauki uczniowie mierni, niezdyscyplinowani, którzy zwalają winę za swe niedociągnięcia w pracy zawodowej na szkołę i stosowane w niej metody nauczania, przyczyniając się w ten sposób do rozbudzenia w społeczeństwie niechęci do szkół Komisji (s. 33). Piramowicz, jedyny zresztą wśród wizytatorów, wypowiadał krytyczne uwagi pod adresem szkół prowadzonych przez zakony. Pozostali wizytatorowie byli bardziej oględni w ocenach i więcej uwagi poświęcali zagadnieniom gospodarczym i wychowaniu religijnemu niż sprawom dydaktycznym.

Dosyć obszernie są raporty wizytatora Bieńkowskiego, Erdmana i Pilchowskiego, który zwrócił uwagę na fakt, iż czas wizytacji, wynoszący 2—3 dni dla każdej szkoły, jest za krótki, i proponował poświęcenie na ten cel około 10 dni (s. 205). Erdman natomiast starał się wpoić nauczycielom podstawowe zalecenia dydaktyczne Komisji dotyczące nauczania poglądowego i rozumowego. Mniej dokładne stały się raporty w 1790 r. i w latach następnych.

Analizując raporty, widzimy, jak odpowiedzialną pracę pełnili wizytatorowie KEN. Od nich w dużej mierze zależało dalsze prawidłowe funkcjonowanie szkół i szerzenie nowych haseł propagowanych przez Komisję, mających na celu odrodzenie narodu poprzez wychowanie młodego pokolenia.

Na zakończenie należy podkreślić ogromny wkład Autorów opracowania w przygotowanie raportów do druku. Załączone wykazy nauczycieli, uczniów i szkół, dokładnie i rzetelnie opracowane przypisy ułatwiają czytelnikowi zrozumienie przedstawionych zagadnień. Autorki drogą żmudnych poszukiwań starały się ustalić imiona nauczycieli i uczniów oraz występujących w raportach osób.

Wydawnictwo stanowi cenny wkład do poznania stanu szkół w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Dzięki *Raportom* otrzymaliśmy możliwie pełny, źródłowy obraz dążeń i osiągnięć KEN oraz nauczania w szkołach pozostających pod nadzorem Szkoły Głównej Litewskiej.

Jest to cenna pozycja nie tylko dla historyka teoretyka, lecz także dla nauczyciela praktyka, interesującego się postępową myślą oświatowo-wychowawczą.

MARIANNA KRUPA
Lublin

KALINA BARTNICKA: WYCHOWANIE PATRIOTYCZNE W SZKOŁACH KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

Warszawa 1973 PZWS, ss. 295

Wśród wielu opracowań naukowych i popularnych wydanych z okazji jubileuszu 200-lecia Komisji Edukacji Narodowej szczególnymi walorami wyróżnia się książka K. Bartnickiej. Przede wszystkim należy zauważyć, że Autorka wybrała za przedmiot swych rozważań bodaj najistotniejszą problematykę całej reformy szkolnej Komisji. Wszakże wychowaniu patriotycznemu młodzieży zostały podporządkowane wszystkie elementy ówczesnego systemu szkolnego — organizacja, program i — mimo wszystko — metody kształcenia.

Niezaprzeczną wartością książki jest również — rzecz można — bezpośrednia jej użyteczność. Mimo historycznej treści odbija się w niej wyraźnie współczesny nurt poszukiwań teorii wychowania patriotycznego młodzieży. Innymi słowy — Autorka akcentuje te problemy, które w dobie obecnej usiłuje rozwiązać polska teoria i praktyka pedagogiczna. Tak więc już sama inicjatywa opracowania tego tematu jest pomysłem godnym uznania i naśladowania. Podejmujący pracę badawczą historyk wychowania winien się bowiem liczyć z zapotrzebowaniem na charakterystykę danego zagadnienia, winien ukazywać jego historyczną ewolucję w kontekście aktualnych i perspektywicznych potrzeb oświaty.

Mimo popularnego charakteru praca K. Bartnickiej jest właściwie pierwszym opracowaniem dotyczącym szeroko po-

jętego wychowania patriotycznego w teorii i praktyce oświatowej Komisji Edukacyjnej. Z jej treścią bowiem bezpośrednio koresponduje właściwie tylko jedna rozprawa. Mamy tu na myśli ogłoszony jeszcze w 1906 r. artykuł Antoniego Karbowiaka pt. *Pierwiastek patriotyczny w pedagogice Komisji Edukacji Narodowej*¹. Opracowania późniejsze: Przemysława Dąbkowskiego o nauczaniu prawa, Stanisława Tynca na temat nauki moralnej czy Tadeusza Słowikowskiego o nauczaniu historii, akcentują co prawda problem wychowania patriotycznego w dobie KEN, ale jedynie na podstawie analizy treści jednego przedmiotu nauczania². Również w najnowszych pracach Tadeusza Mizia, Jerzego Róźwiewicza czy Jerzego Cytowskiego zagadnienie to zostało zaledwie zasygnalizowane³. Z uwagi na swoistą

¹ A. Karbowiak, *Pierwiastek patriotyczny w pedagogice Komisji Edukacji Narodowej*, „Muzeum”, 1906, t. I i II.

² P. Dąbkowski, *Nauka prawa w szkołach wydziałowych i podwydziałowych Komisji Edukacyjnej 1773—1794*, Lwów 1915; S. Tynec, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1922; T. Słowikowski, *Poglądy na nauczanie historii w Polsce w wieku XVIII ...*, Kraków 1960.

³ T. Mizia, *Wychowanie nowego człowieka w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Przegląd Humanistyczny”, 1972, nr 2; J. Róźwiewicz, *Wychowanie obywatelskie w Mowach Grzegorza*

treść jego charakterystyka wykraczała poza pierwotnie przyjętą płaszczyznę rozważań tych autorów.

Na tym tle *Wychowanie patriotyczne...* K. Bartnickiej jawi się jako książka oryginalna, przynosząca wiele celnych spostrzeżeń i ocen dotyczących polskiej myśli pedagogicznej i praktyki wychowawczej w XVIII wieku. Opracowanie składa się z dziesięciu rozdziałów. Pierwsze dwa, stanowiące wprowadzenie do rozważań właściwych, zawierają charakterystykę reformy szkolnej Stanisława Konarskiego oraz interesujący pogląd na proces przejmowania funkcji wychowania przez państwo w połowie wieku XVIII. Autorka przedstawiła kolejne etapy upaństwowienia oświaty w naszym kraju, uciekając się często do ukazywania filozoficznych i społeczno-politycznych przesłanek Wielkiej Reformy. Wydaje się, że rozważania te byłyby jeszcze bardziej instruktywne i przekonywujące, gdyby je osadzić na tle europejskich, zwłaszcza francuskich, austriackich i pruskich, dokonań w tym zakresie. Dzięki temu czytelnik mógłby otrzymać obiektywną ocenę wartości polskiej inicjatywy oświatowej i wychowawczej w drugiej połowie XVIII wieku. Dodajmy, że ocena ta musiałaby się zapewne różnić od nie zawsze uzasadnionych „fanfar” na temat wyjątkowości i niepowtarzalności tej inicjatywy. Jest to oczywiście twierdzenie hipotetyczne, sygnalizujące potrzebę badań porównawczych, w żadnym zaś wypadku zarzut pod adresem książki K. Bartnickiej.

Następne rozdziały opracowania dotyczą analizy ideału wychowawczego KEN i charakterystyki nowych programów nauczania. Dalej — występują normatywny wyraz tej reformy zawarty w *Ustawach*, jak również rozmaite przejawy, metody i formy organizacyjne wychowania patriotycznego w szkołach

średnich i parafialnych. W końcu dowiadujemy się o schyłkowym okresie działalności Komisji. Autorka starała się tu uwypuklić podstawowe tendencje teorii i praktyki wychowania patriotycznego w obliczu wybitnych osiągnięć polskiej myśli politycznej końca XVIII w. oraz nieuchronnie zbliżającej się agonii Rzeczypospolitej.

Pod względem kompozycyjnym całość pracy odpowiada więc podstawowemu nurtom dziejów Komisji Edukacyjnej. Autorka pozostała wierna chronologii najważniejszych wydarzeń dwudziestoletnich poczynań reformatorskich. Co więcej — poczynania te łączy bardzo ściśle z faktami obrazującymi przemiany w życiu politycznym kraju. Jest to zabieg najzupełniej słuszny, ponieważ treść wychowania patriotycznego była uzależniona od charakteru i siły ekspansywnej wydarzeń politycznych. Taka metoda wykładu przynosi podwójną korzyść. Po pierwsze — uczy czytelnika obiektywnego sądu o opisywanych faktach życia szkolnego danej epoki historycznej, innymi słowy — chroni przed pochopnością oceny jego rzeczywistej wartości. Po wtóre — niejako obojętnie pozwala przyswoić albo przypomnieć i utrwalić najistotniejsze wydarzenia z przeszłości własnego kraju. Jest to tym bardziej celowe, a w przypadku K. Bartnickiej godne podkreślenia, że jej książka jest adresowana do nauczycieli, którzy nie zawsze muszą posiadać wiedzę o zjawiskach towarzyszących reformie szkolnej Komisji.

Wydaje się, że najbardziej wartościowe i, mimo popularnego charakteru *Wychowania patriotycznego...*, oryginalne są rozważania dotyczące przejawów oddziaływania społeczno-moralnego w programach nauczania szkół średnich i parafialnych. Rozważania te są zawarte w siódmym, ósmym i dziewiątym rozdziale pracy. Opierając się na treści obowiązujących programów i podręczników, Autorka przedstawiła merytoryczną podstawę działań na rzecz obywatelskiego kształtowania młodzieży. Przy tym słusznie koncentruje się na materiale nauczania gramatyki, nauki mó-

Piramowicza, [w:] *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, pod red. I. Stasia wicz - Jasikowej, Gdańsk 1973; J. Cytowski, *Wychowanie wojskowe w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.

ralnej, historii, wymowy i poczci oraz wybranych nauk przyrodniczych. W tych bowiem przedmiotach skupiony został podstawowy zrąb wiadomości, które w świetle ówczesnych poglądów odgrywały najistotniejszą rolę w formowaniu ducha obywatelsko-państwowego.

Nie negując zasadności takiego założenia, należy jednak zauważyć, że Autorka przedstawia zbyt wąski zakres treści stanowiących oparcie do kształtowania postaw obywatelskich w szkołach Komisji Edukacyjnej. Wszakże w innych przedmiotach nauczania, nie wyłączając matematyki i fizyki, występowało sporo materiału bezpośrednio przemawiającego do najgłębszych warstw psychiki dzieci i młodzieży. Tak na przykład w *Krótkim zbiorze historii matematycznej*, umieszczonym w podręczniku „*Algebry*” S. L'Huilliera, zawarto wiele aluzji na temat „publicznych” pożytków matematyki oraz jej roli w rozwoju jednostki i społeczeństwa. Nie mniej momentów wychowawczych występowało również w nauce o zachowaniu zdrowia, historii nauk, sztuk i rzemiosł oraz o rolnictwie — a więc w przedmiotach, których profil rzeczowy pozornie odbiegał od matematyki moralnej.

Pominięcie tych treści nie ma jednak poważniejszego wpływu na sformułowanie z gruntu słusznej tezy na temat generalnej prawidłowości systemu wychowania patriotycznego w dobie KEN. Autorka stara się bowiem przekonać czytelnika, że wszystkie działania pedagogiczne były w tym czasie podporządkowane realizacji idei wychowania państwowego, że zatem procesowi wychowania patriotycznego zawsze musiała towarzyszyć integracja pragmatycznie pojmowanej nauki i nauczania z obywatelsko-państwową ich funkcją. Prawidłowość tę widać zwłaszcza w nauczaniu prawa, czyli tzw. nauki moralnej, obywatelskiej. Oparte na zasadach „porządku przyrodzonego” treści nauczania prawa ekonomicznego, politycznego i prawa narodów dowodnie przekonują o łącznym pojmowaniu teorii i praktyki życia politycznego i, z drugiej

strony, o wybitnej roli, jaką doń przykładano w procesie wychowania patriotycznego. Oczywiście Autorka dostrzega to zjawisko, jakkolwiek o wychowawczym znaczeniu nauczania prawa zaledwie wzmiankuje.

Bardzo cenną zaletą książki K. Bartnickiej jest ubarwienie jej tekstu wyjątkami z osiemnastowiecznej literatury pięknej i publicystyki politycznej. Starannie dobrane i świetnie zaadaptowane do poszczególnych partii rozważań, wyjątki te ożywiają treść opracowania, wpływają na pogłębienie argumentacji, a przy tym nie burzą kompozycji i nie stanowią (jak to nierzadko bywa) dodatkowego obciążenia recepcyjnego dla przeciętnego czytelnika, ponieważ zostały zaczerpnięte z książek autorów powszechnie znanych.

Zwróćmy w końcu uwagę na teoretyczną wartość książki. Co prawda, jej tytuł sugeruje niedwuznacznie, że Autorka zajmie się przede wszystkim praktyką pedagogiczną, tym niemniej jej rozważania w zdecydowanej mierze koncentrują się na teoretycznych aspektach wychowania patriotycznego. Rozwiązania tego nie można traktować jako niedociągnięcia, ponieważ dzięki niemu otrzymaliśmy właściwie pierwsze precyzyjne określenie ideału Polaka patrioty, widzianego oczyma osiemnastowiecznych reformatorów oświaty w naszym kraju. Potwierdzenie tej oceny znajdujemy w zakończeniu pracy K. Bartnickiej. Pisząc o wartości koncepcji wychowania i wykształcenia w dobie Komisji Edukacyjnej, stwierdziła ona celnie, że najwybitniejszym osiągnięciem tej koncepcji jest wypracowanie nowoczesnego modelu obywatela Rzeczypospolitej, obywatela porzucającego opłótki sarmackiej nauki i sarmackiego sposobu życia.

Opracowanie i opublikowanie recenzowanej książki nie wyniknęło jedynie z chęci uczczenia 200-letniej rocznicy powstania Komisji Edukacji Narodowej. Wydaje się, że zrodziła ją przede wszystkim potrzeba permanentnego wypełniania nową treścią współczesnej koncepcji wychowania patriotycznego. Sta-

nie się więc ona zapewne czynnikiem zapładniającym myśli teoretyków wychowania oraz instrumentem wzbogacającym formy praktycznej działalności nauczycieli w tym zakresie. Te dalekosiężne cele zostaną zrealizowane tym bardziej, że jest ona dobrze napisana i ładnie wydana, za co należą się wy-

razy uznania Wydawcy. Słowem — *Wychowanie patriotyczne...* K. Bartnickiej stanowi piękny dowód właściwie pojętej popularyzacji tradycji polskiej teorii pedagogicznej i praktyki wychowawczej.

CZESŁAW MAJOREK
Kraków

NOWOŻYTNA MYŚL NAUKOWA W SZKOŁACH
KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ,
POD RED. IRENY STASIEWICZ-JASIUkowej

Wrocław 1973 Ossolineum, ss. 280. Zakład Historii Nauki i Techniki PAN

Z okazji dwusetnej rocznicy ustanowienia Komisji Edukacji Narodowej ukazało się wiele cennych opracowań, stanowiących dalszy krok na drodze badań działalności i osiągnięć pierwszej państwowej, zwierzchniej władzy szkolnej. Do jednej z cenniejszych publikacji, wydanych z tej okazji, należy niewątpliwie praca pod redakcją I. Stasiewicz-Jasiukowej, zatytułowana *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*. Na całość publikacji składa się siedem rozpraw Autorów związanych z różnymi ośrodkami naukowymi kraju, którzy w większości przypadków w swym dotychczasowym dorobku naukowym zajmowali się problemami rozwoju myśli oświatowej epoki Oświecenia.

Jak zaznaczono we wstępie książki, stanowi ona próbę odpowiedzi na pytania: w jakim stopniu Komisja postulowała w programie nauczania recepcję nowożytnej myśli naukowej, jakie ta myśl znalazła odbicie w podręcznikach przygotowywanych przez Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych oraz jak realizowano w praktyce treść zawartą w podręcznikach. Za tezę naczelną, przewijającą się przez wszystkie prawie rozprawy zawarte w tej publikacji, można przyjąć stwierdzenie, że wykorzystanie w warunkach ówczesnej Rzeczypospolitej zachodnioeuropejskiej postępowej myśli naukowej miało ukształtować no-

wy typ Polaka-patrioty i obywatela zaangażowanego w proces przemian zachodzących w życiu społeczno-gospodarczym kraju.

Wymownym odbiciem rozwoju polskiej teorii i praktyki pedagogicznej w dobie Oświecenia stały się podręczniki Komisji Edukacji. O postępie w tej dziedzinie świadczą zarówno podręczniki w zakresie nauk moralnych, jak i matematyczno-przyrodniczych. Do pierwszej grupy podręczników I. Stasiewicz-Jasiukowa zalicza, i słusznie, świecką naukę moralną, naukę historii oraz naukę wymowy. W sposób dokładny i wnikliwy ukazuje cel nauczania każdego z wymienionych przedmiotów, a także drogę ich ewolucji, uwarunkowaną przemianami politycznymi i socjologicznymi, dokonującymi się na przestrzeni dwudziestu lat działalności Komisji. Droga przeobrażeń i rozwoju każdego z tych przedmiotów została ukazana przez Stasiewicz-Jasiukową na przykładzie wydawanych kolejno podręczników.

Autorka dostrzega elementy świeckiej nauki moralnej w takich przedmiotach, jak prawo natury, ekonomika, prawo narodów z prawem ojczystym oraz w odpowiadających im opracowaniach podręcznikowych. Bardzo trafne i warte szerszych badań wydaje się zwłaszcza stwierdzenie na temat prac i wystąpień polskich fizjokratów, podejmowanych w czasach Komisji Edukacji.

Należy też wspomnieć o wymianie poglądów w 1775 r. między I. Massalskim, pierwszym prezesem Komisji, a I. Potockim, członkiem Komisji i przewodniczącym Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, w związku z przygotowywanym wówczas do druku tekstem *Obwieszczenia... względem napisania książek elementarnych do szkół wojewódzkich* (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 309a, s. 557, 561).

W części rozprawy I. Stasiewicz, poświęconej naukom historycznym, Autorka podkreśla oddziaływanie na autorów podręczników do nauczania historii (Kajetana i Wincentego Skrzetuskich) — wielu autorytetów w tej dziedzinie, takich m.in., jak Voltaire, Condillac, Mably, Montesquisz, Rousseau. Należy jednak oddać sprawiedliwość I. Potockiemu, którego konspekt podręcznika historii z 1780 r. potraktowany przez Autorkę rozprawy wyłącznie jako jeden z głosów w dyskusji, został nie tylko wysoko oceniony przez członków Towarzystwa, zwłaszcza z uwagi na pierwiastki wychowania patriotyczno-obywatelskiego, ale stał się podstawą do opracowania przyszłych podręczników. Konspekt ten, wysłany do szkół Komisji, stanowił pomoc metodyczną dla nauczycieli przy wykładach z historii powszechnej i polskiej do chwili ukazania się podręczników.

Omawiając rozwój i recepcję nowożytnej myśli naukowej w programach i treści podręczników nauk matematyczno-przyrodniczych Komisji Edukacji, B. Bieńkowska podkreśla, iż nową formułą w tej dziedzinie był eklektyzm powiązany ściśle z wolffiańską filozofią *recentiorum*. System ten zapoczątkowali pijarzy w Collegium Nobilium już w 1746 r., uznając samodzielność poszczególnych przedmiotów nauczania i niezależniąc je od filozofii. Przyjmując tę zasadę i wprowadzając ją w życie szkoły, Komisja przelamywała zakorzenione poglądy i zwyczaje w zakresie nauczania scholastycznego. Stąd często wywodził się skrajny praktycyzm w jej programach. Nauczanie rzeczy najprost-

szych i najbardziej użytecznych było przeciwstawieniem się dotychczasowemu, nieproduktywnemu filozofowaniu.

Szczególna zasługa C. Majorcka, autora części publikacji poświęconej podręcznikom wydany przez Komisję, polega na weryfikacji dotychczasowych sądów i opinii oraz dokładnym wyliczeniu książek (29), które wydano dla potrzeb szkół narodowych. Zwraca on uwagę na znaczenie, jakie Komisja od pierwszych dni swego istnienia przywiązywała do podręczników, a którego dobitnym wyrazem stał się fakt powołania specjalnego organu programowo-redakcyjnego — Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Ukazane też zostały troska i pietyzm, z jakim wydawano kolejne podręczniki, opracowane zarówno z myślą o potrzebach uczniów, jak i nauczycieli, a także trudności towarzyszące wprowadzaniu nowych podręczników do szkół.

Wiele miejsca Majorek poświęcił wykazaniu faktycznych przyczyn niechęci do niektórych nowych książek, zwłaszcza z dziedziny nauk matematyczno-przyrodniczych (*Algebra i Arytmetyka*) S. L'Huilliera, jak również do gramatyki Kopczyńskiego. Podręcznik ten wywołał wiele kontrowersyjnych zdań nie tylko wśród samych nauczycieli, ale i w opinii publicznej z uwagi na fakt ścisłego sprzężenia nauki języka polskiego i łaciny. Zgłaszane zastrzeżenia spowodowały oficjalne wystąpienie członków Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Majorek referując stanowisko członków Towarzystwa wobec kwestii spornych, przypisuje je Kopczyńskiemu. Tymczasem nawet pobieżne porównanie stanowiska autora gramatyki z dość znaną opinią I. Potockiego, zajętej już wcześniej w sprawie nowego podręcznika, wskazuje na tego ostatniego jako osobę najbardziej predystynowaną do wypowiedzi w tej sprawie (W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. II, Kraków 1901, s. 205).

Dobre opanowanie poszczególnych przedmiotów nauczania z zakresu nauk humanistycznych i matematyczno-przyrodniczych wykorzystywano w popisach

szkolnych. Popisy stanowiły element kontroli poziomu nauki w szkołach Komisji Edukacji. W omawianej publikacji problemem tym zajął się R. W. Wołoszyński. Opierając się na żmudnych badaniach i ustaleniach porównawczych, zawartych w dotychczasowych opracowaniach, zweryfikował on powstałe nieścisłości na ten temat. Omawiając popisy uczniów, Autor stwierdza, iż przy stawianiu pytań i odpowiedzi posługiwano się zarówno językiem polskim, jak i łacińskim. Tematy poruszane przez młodzież niejednokrotnie służyły aktualnym celom politycznym, zwłaszcza w czasach Sejmu Czteroletniego. Ponadto popularyzowały osiągnięcia z zakresu nauk ścisłych, bądź też hasła dotyczące reform społecznych. Wśród przedmiotów nauczania, rzadziej występujących w popisach, Wołoszyński wymienia m.in. mineralogię, botanikę i zoologię, architekturę, musztrę. Zwraca on też uwagę na dość istotny fakt wpływu na treść pytań popisowych w szkołach narodowych układu zagadnień stawianych kandydatom na nauczycieli w Szkołach Głównych Krakowa i Wilna.

Z nauką moralną ściśle związane było wychowanie obywatelskie, którego elementy znajdujemy w kilku podręcznikach Komisji. Ten rodzaj wychowania nie tylko proponowano w szkołach poprzez podręczniki, lecz popularyzowano szerzej, m.in. w treści druków ulotnych. Wśród druków tej epoki zwracają uwagę *Mowy* G. Piramowicza, wygłaszane w każdą z rocznic ustanowienia Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. Wystąpienia sekretarza Komisji, prezentujące osiągnięcia Towarzystwa oraz plany na przyszłość, zamieszczano również na łamach prasy krajowej i zagranicznej. Analizą tekstu tych wystąpień Piramowicza pod kątem wychowania obywatelskiego zajął się J. Różewicz.

Problem edukacji obywatelskiej przez literaturę piękną w recenzowanej książce omawia K. Bartnicka. Autorka, sygnalizując na wstępie bujny rozwój literatury pięknej w epoce Oświecenia, przekonuje na przykładzie kolejno omawianych projektów, przepisów i *Ustaw*,

iż Komisja Edukacji nie potrafiła wykorzystać w programach szkolnych całego bogactwa tej literatury. Aczkolwiek zarówno literatura, jak wychowanie przenikał duch patriotyczny i obywatelski, nie wysunięto ani nauczania literatury jako przedmiotu, ani też nie przywiązywano większej wagi do jej wartości jako samodzielnego środka wychowawczego. Na fakt ten wpływały bez wątpienia dysproporcje widoczne między grupą przedmiotów humanistycznych a ścisłych, z wyraźną przewagą tych ostatnich. Przy ograniczeniu przedmiotów humanistycznych w pierwszym dziesięcioleciu działalności Komisji dominowały w nich retoryka, poetyka, gramatyka polska i łacińska, w których treści rzadko spotykamy problematykę przydatną w edukacji obywatelskiej.

Sytuacja w tym zakresie uległa widocznej poprawie w latach osiemdziesiątych. W latach tych zaczęto wykorzystywać w szkole dorobek literatury polskiej, co znalazło swój wyraz w wielu ówczesnych wypowiedziach przytaczanych przez Bartnicką. Dotychczasowe przyczyny tak późnego zainteresowania się Komisji literaturą ojezystą Autorka upatruje w fatalnym stanie literatury polskiej w początkach XVIII w. i związanym z nim brakiem kultury czytelniczej. Jeśli mówimy, że edukacja obywatelska odbywała się przez literaturę piękną, to nie możemy tego stwierdzenia generalizować w odniesieniu do wszystkich szkół. Możemy natomiast z całą pewnością potwierdzić ten fakt w stosunku do szerokiego rzesz ówczesnego społeczeństwa.

Publikacja I. Szybiak, zatytułowana *Sieć szkół średnich Komisji*, stanowi kontynuację i zarazem weryfikację stanu badań związanych z tym zagadnieniem, zapoczątkowanych przez H. Pohoską i S. Tynca. Autorka ukazuje stan licealny szkolnictwa przyjętego przez Komisję, a następnie kolejne kroki najwyższej magistratury szkolnej, zmierzającej do utworzenia gęstej sieci szkół wojewódzkich i powiatowych, dostosowanych do stanu zaludnienia poszczególnych regionów kraju.

Warta odnotowania jest niewątpliwie inicjatywa Komisji zmierzająca do uporządkowania sobie szkół zakonnych, mająca na celu ujednoczenie programów nauczania w całym szkolnictwie średnim i lepsze przygotowanie nauczycieli. Szkoły te na terenie Korony stanowiły odrębny wydział, a na Litwie były włączone do poszczególnych wydziałów.

Szybiak omawia też zmiany zachodzące w organizacji sieci szkolnej. Zaznacza, iż zmiany te nastąpiły w latach towarzyszących wprowadzeniu kodeksu szkolnego. W konkluzji Autorka stwierdza, iż Komisja, aczkolwiek nie zwiększyła liczebności szkół średnich, to jednak podniosła zdecydowanie ich poziom organizacyjny i naukowy.

Wszystkie omówione rozprawy, skła-

dające się na całość publikacji pt. *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji*, stanowią poważny wkład do badań nad rozwojem szkolnictwa i oświaty w dobie Oświecenia. W całej edycji zwraca ponadto uwagę staranna szata graficzna — dobór ciekawych ilustracji i ozdobników, podnoszących w znacznym stopniu walory książki. Przy tak starannie przygotowanym wydawnictwie raz jedyne pomyłka zaistniała na obwolucie, polegająca na zamianie portretów I. Potockiego i G. Piramowicza i przypisanie, w związku z tym, bardzo celnych wypowiedzi Potockiego Piramowiczowi i odwrotnie.

BOŻENA MICHAŁIK
Warszawa

ZOFIA SOLARZOWA: MÓJ PAMIĘTNIK Warszawa 1973 LSW, ss. 145

Pamiętnik Zofii Solarzowej — to osobliwy dokument. Autorka — towarzyszka życia i pracy Ignacego Solarza, sama aktywna współtwórczyni idei Uniwersytetów Ludowych — świadomie zatytułowała swoją autobiografię *Mój pamiętnik*. Jeszcze wielokroć w tekście znaleźć można deklaracje Autorki o osobistym charakterze wspomnień. Warto o tym pamiętać przy lekturze książki, bo nie raz i nie dwa czytelnik gotów się zżymać to na urwane charakterystyki wybitnych postaci, to na niedopowiedziane do końca komentarze zdarzeń, to na fragmentaryczność przedstawionych faktów historycznych. Skoro jednak Autorka wyraźnie i rzetelnie informuje, że „na kartkach tych spisuje prawdę swego życia, ale do granic spraw tylko i jedynie osobistych”, to upadają zarzuty o braku perspektywy historycznej, szerszych odniesień politycznych, izolacji społecznej jej świata od świata ogólnonarodowego. Solarzowa nie pisze podręcznika historii, nie pisze kroniki zdarzeń burzliwego okresu powstawania Polski i swego trudnego dzieciństwa, nie

pisze nawet „o metodach, programach i planach zajęć” Uniwersytetu Orkano-wego, chociaż poświęca mu znaczną część swego *Pamiętnika*. Powstrzymuje się na ogół od sądów i komentarzy kategorycznych w tonie, co może być cechą sympatyczną, aczkolwiek nie zawsze usprawiedliwioną.

Pisze o sobie i swoim świecie. Osobliwość tego *Pamiętnika* na tym jeszcze polega, że jego „osobistość” jest bardzo głęboka. Jest w tej osobistości szczypta egocentryzmu, ale nie ma megalomanii, jest odrobina egzaltacji i czułości, ale więcej jest rzeczowości i trzeźwości. I chociaż Autorka zastrzega się także i przed takimi pomówieniami, to trudno ich nie uznać, łatwo zaś złożyć na karb epoki, specyficznego wychowania i klimatu, w jakim działali „ludowcy”, i je usprawiedliwić.

Czy jednak *Mój pamiętnik* jest tak wyłącznie „mój” i tak dalece osobisty? Uważna lektura nie upoważnia w pełni do takiej opinii. W *Pamiętniku* zawarty jest kawał historii. Rozpoczyna się w pierwszych latach naszego wieku, a koń-

czy w latach siedemdziesiątych. Solarzowa obejmuje swą narracją całą plejadą ludzi od formala Pawła do Mahatmy Gandhiego, obszary kraju od Podlasia po Podkarpacie, środowiska wiejskie i wielkomiejskie, zarówno pracę w obozie, jak i wielką politykę. I choć bardzo wiele opisów budzi niedosyt, choć najważniejsze niekiedy sprawy Autorka traktuje mimochodem, to nie ulega wątpliwości, że jest to ciekawy i autentyczny opis nie tylko jej życia i spraw tamtych lat...

Pokrótko o budowie *Pamiętnika*. Zawiera on rozdziały, ale to podział formalny. Merytorycznie można w *Pamiętniku* wyróżnić 5 głównych części, które — gdyby nie lęk przed klasyfikacją cudzego życia — można by dopasować do etapów życia Autorki. Pierwszy — to dzieciństwo Autorki, przez to ciekawe, że od razu wprowadza nas w świat ludzi czynu i myśli. Dworek, w którym żyła, skupiał artystów, ludowców, społeczników. Wprawdzie na uboczu, ale żył tętnem kraju, jego sprawami i niepokojami. I jeszcze dlatego ciekawe, że Autorka wspomina o samorodnej szkole, prowadzonej przy okazji jej edukacji dla dzieci formali i dzieci wiejskich. Wiemy, że na przełomie wieku nierzadko można było zetknąć się z taką formą szkolnictwa. Inspirowały ją bardziej światło i niezależne jednostki z ziemiaństwa, a prowadzili różni emisariusze polityczni, niekiedy nawet zagubieni inteligenci, ludowcy, organiści itp. Na innym miejscu pisze Autorka o takiej szkole na Rzeszowszczyźnie.

Etap drugi obejmuje lata edukacji szkolnej Autorki. Kształciła się na wielu pensjach i zwiedziła różne szkoły. Wpływały na to niespokojne lata wojny, burzliwy okres powojenny, a także dość powikłane losy rodzinne. Ze skąpych opisów i wrywkowych wrażeń, bardziej dotyczących nauczycieli niż nauczania, trudno uzyskać jakiś zdecydowany obraz szkół ówczesnych lat. Były one różne zarówno pod względem organizacyjnym, jak i ideowym, czy wreszcie pod względem poziomu nauczania. Dość jednak, że dały one Autorce nie tylko pewną wie-

dzę o pracy w szkole, lecz przede wszystkim olbrzymi ładunek entuzjazmu i energii do pracy społecznej, inaczej zresztą rozumianej niż dzisiaj.

Główną część *Pamiętnika* poświęca Autorka swej pracy i życiu w Uniwersytetach Ludowych najpierw w Syczach, a później w Gaci Przeworskiej. Do etapu Szyckiego zaliczyć można szczerzy (VI) rozdział obejmujący pierwszą pracę Solarzowej w Państwowej Żeńskiej Szkole Rolniczej w Goloteczyźnie. Bez obawy popelnienia większego błędu można uznać, że była to instytucja w pewnym sensie prekursorska dla polskich Uniwersytetów Ludowych. Zdobyla tam też Solarzowa spory zapas doświadczeń i wiedzy pedagogicznej, tak przydatnej potem w jej pracy w Syczach. Szczerzy zasobu informacji o tej i innych podobnych szkołach nie wzbogaca, niestety, Autorka rzeczowym przedstawianiem programów, planów zajęć czy metod wychowawczych. Z opisu życia i pracy szkoły przebijają silnie emocjonalny stosunek do środowiska, Autorka akcentuje bowiem głównie charakterystyki ludzi i ogólną atmosferę w szkole. Zatrzymuje się przy epizodach i zdarzeniach drobnych, nie dając obrazu całości placówki z jej założeniami, strukturą i celami.

Po dwu latach pracy w Goloteczyźnie Solarzowa, wówczas jeszcze Michałowska, przeniosła się do nowo otwartego Uniwersytetu Ludowego w Syczach, gdzie rozpoczął się najważniejszy okres jej życia i działalności. Okresowi temu Autorka poświęca 6 rozdziałów *Pamiętnika* (VII — XIII). Tutaj spotkała Ignacego Solarza, najpierw swego zwierzchnika i kolegę, a nieco później męża. Bardzo wiele miejsca poświęca tej postaci. Czyni to całkiem słusznie, gdyż był to niewątpliwie człowiek nieprzeciętny. Jego prawość, siła charakteru, szczególna chłopska pasja działania, wybitny talent pedagogiczny i zalety umysłu jednały mu powszechny szacunek nawet u przeciwników ideowych.

Godny uwagi jest fakt, że mimo prowadzonej przez Solarza ostrej walki ideowej i nieprzejednanego stanowiska w

sprawach programowych i wychowawczych -- władze sanacyjne próbowały go raczej „kupić”, proponując różne intratne stanowiska, niż zniszczyć czy szkaanować. Solarzowa wiernie i trafnie zdefiniowała wymowę i siłę jego pracy oświatowej, twierdząc, że była ona mocno osadzona w wiejskiej rzeczywistości i przez wieś w pełni apróbowana.

Fragmety traktujące o więzi uczelni ze środowiskiem, więzi wzajemnej i serdecznej, decydującej o sile i rozkwicie placówki, brzmią jak nakaz dla dzisiejszych Uniwersytetów Ludowych. Podobne elementy spotkać można w historii większości ówczesnych szkół rolniczych i Uniwersytetów Ludowych. W tej części *Pamiętnika* spotykamy znów liczne postacie wybitnych ludzi tamtych czasów lub wyrastających w owych czasach na wybitne jednostki. A więc są tam i Orkan, i Kruczkowski, profesorowie Kot i Bujak, tacy politycy, jak Niećko i Załęski, Witos i Stapiński, i wielu, wielu innych. Niestety, w stosunku do nauczycieli Autorka jest nader jednostronna. Daje niekiedy nawet obszernie i zawsze pochlebne charakterystyki tych ludzi, ale omawia jedynie cechy ich osobowości. Prawie wcale nie wspomina o warszłatach ich pracy, metodach wychowawczych, sukcesach czy porażkach. Poza nielicznymi wypadkami, kiedy pisze o swojej pracy pedagogicznej, nie wprowadza nas na lekcje, na jakieś typowe zajęcia. Czytelnik nie poznaje ani treści, ani metod pracy dydaktycznej, która przecież stanowiła bądź co bądź istotę Uniwersytetu. Z uwagi na specyfikę tej placówki, na jej niepowtarzalny charakter, jest to mankament istotny. Tym bardziej że i tu Autorka porusza wiele drobiazgów, podaje nieznaczne epizody i fakty, dla czytelnika zresztą mało istotne.

Następna, czwarta część, wyodrębniająca się w treści książki i w życiu Autorki, dotyczy pracy w Wiejskim Uniwersytecie Orkanowym w Gaci koło Przeworska. Zawarta jest aż w 8 rozdziałach (XIII — XXI) i obejmuje okres do wybuchu II wojny światowej. Po zamknięciu Uniwersytetu w Szybach po-

wstała wysiłkiem społecznym nowa placówka w Gaci. W tej wsi działalność Uniwersytetu mimo ciężkich początkowo warunków nabrała rozmachu i znaczenia ogólnokrajowego. Tu pojawili się tacy nauczyciele, jak Clerniak, Ignar czy Skuza, tu zjeżdżali pisarze, jak Kruczkowski, Witkiewicz, Dąbrowska, Uniwersytet współpracował z zaprzyjaźnionym środowiskiem naukowców krakowskich i Wolną Wszechnicą Polską w Warszawie. Był to najbardziej twórczy i owocny okres pracy Wiejskiego Uniwersytetu Orkanowego. Autorka wiele opisów poświęca amatorskiej działalności teatralnej, którą rozwijała w Gaci i która stała się pasją jej życia. Ruch amatorski w Uniwersytecie odgrywał znaczną rolę wychowawczą i osiągnął poważne sukcesy. Zespół Uniwersytetu występował na wielu scenach zawodowych, w tym także w Ateneum, prowadzonym przez Stefana Jaracza.

Ostatnia część *Pamiętnika* obejmuje życie Autorki w okresie okupacji i jej działalność w Polsce Ludowej. Dzieje okupacji ukazuje Autorka w wymiarach indywidualnych przeżyć i w obrębie jednej wioski. Ale i tu w losy ludzi i terenu wplatają się sprawy ogólnego ruchu oporu w ich różnorodności, dramatyzmie i sile. Solarzowa czuła się zawsze związana raczej z człowiekiem i pracą na rzecz ogółu niż z jakimkolwiek ruchem politycznym czy ideologią. Potępiała niesprawiedliwość i gwałt niezależnie od tego, czemu miały służyć. Dlatego też tylko pobieżnie i raczej ogólnikowo traktuje trudny okres kształtowania się władzy ludowej, walk i targów politycznych. Nie widziała dla siebie miejsca w tragicznym niekiedy ścieraniu się różnych orientacji politycznych. Po pewnych próbach stabilizacji zawodowej odeszła w końcu do pracy w ruchu amatorskim, w którym działała przez kilkanaście ostatnich lat.

Pamiętnik Solarzowej jest panoramą zdarzeń, ludzi i miejsc. Olbrzymia to panorama, bo i czasu kawał, i dziesiątki ludzi, i miejsc. Nie więc dziwnego, że w wielu wypadkach czytelnik odnosi wrażenie, jakby Autorka mówiła tylko

o swych impresjach na określone tematy, a nie dawała szczegółowej i rzetelnej kroniki ówczesnej epoki. Wydaje się, że takiego zresztą zamysłu nie miała. Przekazywany przez nią obraz jest raczej własnym, przetworzonym przez nią obrazem, a nie obiektywnym, rzeczowym odbiciem faktów i zdarzeń. Ale ma do tego prawo nie będąc historykiem, lecz pamiętnikarzem. Jej osobowość niekiedy zbyt mocno dominuje we wspomnieniach, ale też kilkakrotnie zastrzega, że to „jej pamiętnik”. Dlatego nie można mieć za złe Autorce, iż recenzowana tu książka obejmuje głównie jej losy przedstawione na tle wydarzeń ogólnych. Tym bardziej że dla znawców historii nawet te impresje i krótkie wzmianki faktograficzne są czytelne, a wzbogacone o osobisty sąd świadka mogą być bardzo potrzebne.

Istotnym rysem *Pamiętnika* Solarzowej jest jego literackość. Zyskał ją przez barwne opisy przyrody, przez egzaltowane niekiedy przenośnie i porównania, przez nasycenie tekstu poezją własną i cudzą.

Należy jeszcze wspomnieć o szczególnym stosunku Autorki do człowieka. Z kart jej *Pamiętnika* przebija nie tylko głęboki humanizm, lecz coś, co można nazwać kultem człowieka. W swych sądach o ludziach prawie nigdy nie jest surowa, a już o tych, dla których pracowała, o ludziach wsi, wypowiada się zawsze pozytywnie, a nawet podniosłe. „Dlaczego ma to być moją słabością, że w ludziach widzę bogactwo i piękno”? — pyta. „Naprawdę nie ma w tym kole [powszechnego braterstwa] nikogo, dla kogo uznałabym pogardę, kogo mogłabym nienawidzić”. Piętna to i szlachetna postawa, wyrażająca w pewnym stopniu cząstkę idei Uniwersytetu Solarzowego.

Niewątpliwie najcenniejsze fragmenty

Pamiętnika są poświęcone pracy w Szkole Rolniczej w Golotczyźnie, w Wiejskim Uniwersytecie Orkanowym w Szybach, a później w Gaci Przeworskiej. Nie ma chyba w naszej literaturze tak szczegółowych i wiernych opisów codziennego życia tych uczelni mimo omówionych tu wyżej zastrzeżeń. Portret Solarza jako wychowawcy, jako człowieka i działacza, sylwetki nauczycieli mimo ich jednostronnego ujęcia — są cennym przyczynkiem do poznania istoty i walorów wychowawczych wspomnianych placówek. Solarzowa uchyliła się od głębszej analizy warunków powodzenia Uniwersytetu Solarzowego i porównania z dzisiejszymi tego typu placówkami, co niewątpliwie przy jej doświadczeniu byłoby wielce interesujące. Nie wykorzystana również podobnych możliwości w stosunku do ruchu amatorskiego, kulejącego we wsi współczesnej, a tak bujnego w okresie jej działalności. Można tylko mieć nadzieję, że — jak pisze — „czuję niezawodną siłę do twórczego przekazywania ludziom ich własnego życia, zakłętą w poezję, piosenkę, wezarowanego w ludową sztukę”. Powróci do tych spraw w dalszych swych publikacjach.

Mój pamiętnik uznać należy za książkę bardzo interesującą i pożyteczną. Pożytek z niej odniesie i historyk — wzbogacając swą wiedzę, i pedagog — poznając ciekawy świat odmiennych niż dziś stosunków wychowawczych i metod pracy dydaktycznej, i działacz społeczny — znajdując rzadkie już dzisiaj wzory aktywności, i zwykły czytelnik — czytając barwne opisy pasjonujących czasów i zdarzeń. Warto więc ją zalecić każdemu, kogo interesują chlubne karty naszej przeszłości oświatowej i działalności społecznej.

TADEUSZ PILCH
WARSZAWA

JANINA MARCINIAK
Warszawa

PRACE Z ZAKRESU HISTORII WYCHOWANIA, SZKOLNICTWA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W POLSCE, OPUBLIKOWANE W 1973 R.

UWAGI WSTĘPNE

Poniższy kolejny zestaw bibliograficzny* obejmuje druki samoistne, fragmenty prac zbiorowych oraz artykuły z wybranych wydawnictw ciągłych. Wykaz wykorzystanych tytułów czasopism oraz ich skróty zamieszczam na początku *Bibliografii*.

Układ *Bibliografii* jest rzeczowy, a w obrębie działów alfabetyczny. Na końcu niektórych działów zamieszczono numery pozycji, które znajdują się w innym dziale, lecz dotyczą w pewnym stopniu tego samego tematu.

W opisie pominięto rok wydania przy wszystkich pozycjach, które ukazały się w roku 1973. Natomiast przy uzupełnieniach podano rok wydania. Pozycje opatrzone gwiazdkami dotyczą prac z lat poprzednich, recenzowanych także w roku 1973. Wówczas opis bibliograficzny jest skrócony, a uwaga w nawiasie odsyła do właściwego opisu, zamieszczonego w *Bibliografii* z lat ubiegłych.

SPIS TREŚCI

I. OPRACOWANIA OGÓLNE I PODRĘCZNIKOWE Z ZAKRESU HISTORII WYCHOWANIA:

1. Bibliografie.
2. Podręczniki.

II. ROZWOJ OŚWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ:

1. Opracowania ogólne.
2. Z dziejów oświaty, szkolnictwa, wychowania i myśli pedagogicznej w okresie do końca XVIII wieku.
 - 2a. Komisja Edukacji Narodowej.
3. Z dziejów oświaty, szkolnictwa, wychowania i myśli pedagogicznej w okresie zaborów.

* „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1971, nr 1, s. 143—168; 1972, nr 1, s. 151—183; 1973, nr 1, s. 123—151; 1974, nr 1, s. 113—147.

4. Z dziejów oświaty, szkolnictwa, wychowania i myśli pedagogicznej w okresie międzywojennym.
5. Z dziejów oświaty, szkolnictwa, wychowania i myśli pedagogicznej w latach drugiej wojny światowej.
6. Rozwój oświaty, szkolnictwa, wychowania i myśli pedagogicznej w Polsce Ludowej.

III. DZIEJE SZKÓŁ RÓŻNYCH STOPNI:

1. Szkoły podstawowe.
2. Szkoły średnie ogólnokształcące.
3. Szkoły zawodowe (z wyjątkiem szkół wyższych).
4. Zakłady kształcenia nauczycieli (z wyjątkiem szkół wyższych).
5. Szkoły wyższe.

IV. TEORETYCY WYCHOWANIA I DZIAŁACZE OŚWIATOWI (OPRACOWANIA BIOGRAFICZNE).

V. DZIEJE OŚWIATY POZASZKOLNEJ

1. Oświata dorosłych.
2. Bibliotekarstwo.

VI. DZIEJE RUCHU NAUCZYCIELSKIEGO:

1. Opracowania ogólne.
2. Pamiętniki.
3. Opracowania monograficzne i źródła do dziejów organizacji nauczycielskich.

VII. Z ŻYCIA I DZIAŁALNOŚCI ORGANIZACJI MŁODZIEŻOWYCH.

SPIS UWZGLĘDNIONYCH WYDAWNICTW CIĄGLYCH I SKRÓTY ICH TYTUŁÓW

- Acta Pol. hist.* — Acta Poloniae Historica. Warszawa. Nieręg.
- Acta UNC. Hist.* — Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Historia. Toruń. Nieręg.
- Acta UNC. Pedag.* — Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Pedagogika. Toruń. Nieręg.
- Acta Univ. Wratisl. Hist.* — Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia. Wrocław. Nieręg.
- Acta Univ. Wratisl. Pr. pedag.* — Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace pedagogiczne. Wrocław. Nieręg.
- Ann. AM Gedan.* — Annales Academiae Medicae Gedanensis. Gdańsk. Rocz.
- Archiw. Hist. Fil. Myśli społ.* — Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej. Warszawa. Rocz.
- Biul. hist. Gdynia* — Biuletyn Historyczny. Wyd. Wydział Historyczny Zarządu Politycznego Marynarki Wojennej. Gdynia. Nieręg.
- Biul. hist. Tarnobrzeg* — Biuletyn Historyczny. Wyd. Związek Bojowników o Wolność i Demokrację. Zarz. Oddz. w Tarnobrzegu. Zespół Historyczny. Tarnobrzeg. Nieręg.
- Biul. kwart. Radom. Tow. Nauk.* — Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego. Radom.
- Biul. Lub. Tow. Nauk. Sect. A* — Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego. Sectio A. Humanistyka. Lublin. Nieręg.

- Biul. TWWP* -- Biuletyn Towarzystwa Wolnej Wszechnicy Polskiej. Człowiek w pracy i w osiedlu. Warszawa, Dwum.
- Biul. Żyd. Inst. Hist.* -- Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. Warszawa, Kwart.
- Chowanna*. Katowice, Kwart.
- Czas. praw. hist.* -- Czasopismo Prawno-Historyczne. Poznań, Półrocz.
- Człowiek i Nauka*. Warszawa, Rocz.
- Dydak. Szk. wyż.* -- Dydaktyka Szkoły Wyższej. Warszawa, Kwart.
- Dzieje najnow.* -- Dzieje Najnowsze. Warszawa, Kwart.
- Fasc. hist.* -- Fasciculi Historici. Warszawa, Niereg.
- Gdań. Zesz. hum. Pr. pomorzozn.* -- Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomorzoznawcze. Gdańsk, Niereg.
- Kom. mazur.-warm.* -- Komunikaty Mazursko-Warmińskie. Olsztyn, Kwart.
- Koszal. Stud. Mater.* -- Koszalińskie Studia i Materiały. Koszalin, Kwart.
- Kron. M. Pozn.* -- Kronika Miasta Poznania. Poznań, Kwart.
- Kron. M. Zabrze* -- Kroniki Miasta Zabrze. Zabrze, Rocz.
- Kron. Warsz.* -- Kronika Warszawy. Warszawa, Kwart.
- Kron. Wielkop.* -- Kronika Wielkopolski. Poznań, Kwart.
- Kult. i Społ.* -- Kultura i Społeczeństwo. Warszawa, Kwart.
- Kwart. AM Warsz.* -- Kwartalnik Akademii Medycznej w Warszawie. Warszawa, Kwart.
- Kwart. hist.* -- Kwartalnik Historyczny. Warszawa.
- Kwart. Hist. Nauki* -- Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. Warszawa.
- Kwart. Hist. Ruchu zaw.* -- Kwartalnik Historii Ruchu Zawodowego. Warszawa.
- Kwart. Naucz. opol.* -- Kwartalnik Nauczyciela Opolskiego. Opole.
- Kwart. opol.* -- Kwartalnik Opolski. Opole.
- Kwart. pedag.* -- Kwartalnik Pedagogiczny. Warszawa.
- Libri Gedan.* -- Libri Gedanensis. Gdańsk, Rocz.
- Mater. Stud. opol.* -- Materiały i Studia Opolskie. Opole, Niereg.
- Międzyucz.* *Zesz. nauk.* -- Międzyuczelniane Zeszyty Naukowe. Kraków, Niereg.
- Nasza Przeszł.* -- Nasza Przeszłość. Kraków, Niereg.
- Naucz. i Wychow.* -- Nauczyciel i Wychowanie. Warszawa, Dwum.
- Not. ploc.* -- Notatki Płockie. Płock, Kwart.
- Odrodz. Reform.* -- Odrodzenie i Reformacja. Warszawa, Rocz.
- Pokolenia*. Warszawa, Kwart.
- Pr. Komis. Hist. Byd. Tow. Nauk* -- Prace Komisji Historii. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Seria C. Bydgoszcz, Niereg.
- Pr. Komis. Pedag. Psychol. Byd. Tow. Nauk* -- Prace Komisji Pedagogiki i Psychologii. Bydgoskie Towarzystwo Naukowe. Prace Wydziału Nauk Humanistycznych. Seria A. Bydgoszcz, Niereg.
- Pr. nauk. UŚl. Pr. hist.* -- Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace historyczne. Katowice, Niereg.
- Probl. Pol. zagr.* -- Problemy Polonii Zagranicznej. Warszawa, Niereg.
- Prz. bibl.* -- Przegląd Biblioteczny. Warszawa, Kwart.
- Prz. hist.* -- Przegląd Historyczny. Warszawa, Kwart.
- Prz. hist.-ośw.* -- Przegląd Historyczno-Oświatowy. Warszawa, Kwart.
- Prz. hum.* -- Przegląd Humanistyczny. Warszawa, Kwart.
- Prz. lubus.* -- Przegląd Lubuski. Zielona Góra, Kwart.
- Prz. pedag.* -- Przegląd Pedagogiczny. Warszawa, Kwart.
- Prz. zach.* -- Przegląd Zachodni. Poznań, Dwum.
- Prz. zach. pom.* -- Przegląd Zachodnio-Pomorski. Szczecin, Kwart.
- Region łódz.* -- Region Łódzki. Łódź, Rocz.
- Rocz. AM Pozn.* -- Roczniki Akademii Medycznej w Poznaniu. Poznań.

- Rocz. bibl.* — Roczniki Biblioteczne. Wrocław.
- Rocz. dolnośl.* — Rocznik Dolnośląski. Wrocław.
- Rocz. Dziej. Ruchu lud.* — Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego. Warszawa.
- Rocz. Dziej. społ.* — Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. Warszawa.
- Rocz. elb.* — Rocznik Elbląski. Elbląg.
- Rocz. gdań.* — Rocznik Gdański. Gdańsk.
- Rocz. hist.* — Roczniki Historyczne. Poznań.
- Rocz. hum.* — Roczniki Humanistyczne. Lublin. Niereg.
- Rocz. jel.-górs.* — Rocznik Jeleniogórski. Jelenia Góra.
- Rocz. kal.* — Rocznik Kaliski. Kalisz.
- Rocz. kat.* — Rocznik Katowicki. Katowice.
- Rocz. Komis. hist.-lit.* — Rocznik Komisji Historyczno-Literackiej. Wrocław.
- Rocz. Komis. Nauk Pedag.* — Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych. Kraków.
- Rocz. kult. Kuj.* — Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza. Bydgoszcz.
- Rocz. lub.* — Rocznik Lubelski. Lublin.
- Rocz. lubus.* — Rocznik Lubuski. Zielona Góra.
- Rocz. łow.* — Roczniki Łowickie. Łowicz.
- Rocz. łódz.* — Rocznik Łódzki. Łódź.
- Rocz. nadnot.* — Rocznik Nadnotecki. Poznań.
- Rocz. naucz.* — Rocznik Nauczycielski. Wyd. ZNP Zarz. Okr. w Szczecinie. Szczecin.
- Rocz. nauk. AWF Warsz.* — Roczniki Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego w Warszawie. Warszawa.
- Rocz. nauk. WSWF Gdań.* — Roczniki Naukowe. Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego w Gdańsku. Gdańsk.
- Rocz. nauk.-dydak. WSP Krak.* — Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie. Kraków.
- Rocz. nauk.-dydak. WSP. Rzesz.* Nauki pedag. — Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Rzeszowie. Nauki pedagogiczne. Rzeszów.
- Rocz. PAM* — Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej im. gen. Karola Swierczewskiego w Szczecinie. Szczecin.
- Rocz. świd.* — Rocznik Swidnicki. Swidnica.
- Rocz. tor.* — Rocznik Toruński. Toruń.
- Rocz. UW* — Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
- Rocz. Wielkop. Wsch.* — Roczniki Wielkopolski Wschodniej. Poznań.
- Rocz. wrocl.* — Rocznik Wrocławski. Wrocław.
- Rocz. Zakł. Nar. im. Ossolińskich* — Rocznik Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wrocław.
- Rozpr. Dziej. Ośw.* — Rozprawy z Dziejów Oświaty. Warszawa. Rocz.
- Rozpr. nauk. AWF Wroc.* — Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu. Rocz.
- Ruch pedag.* — Ruch Pedagogiczny. Warszawa. Dwum.
- Spr. Ośw. Kult. Woj. pozn.* — Sprawy Oświaty i Kultury Województwa Poznańskiego. Poznań. Rocz.
- Stud. hist.* — Studia Historyczne. Kraków. Kwart.
- Stud. Mater. Dziej. Nauki. Ser. B.* — Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria B. Historia nauk biologicznych i medycznych. Warszawa. Rocz.
- Stud. Mater. Dziej. Nauki. Ser. D.* — Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria D. Historia techniki i nauk technicznych. Warszawa. Rocz.
- Stud. Mater. Dziej. Nauki. Ser. E.* — Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej. Seria E. Zagadnienia ogólne. Warszawa. Rocz.
- Stud. Mater. Dziej. Woj. kat.* — Studia i Materiały z Dziejów Województwa Katowickiego w Polsce Ludowej. Katowice. Rocz.

- Stud. Mater. Inf.* — Studia, Materiały, Informacje. Wyd. Międzyuczelniany Ośrodek Metodyczny Wyższych Szkół Rolniczych. Warszawa. Niereg.
- Stud. Mater. lub.* — Studia i Materiały Lubelskie. Lublin. Roczn.
- Stud. Mater. pedagog.- społ.* — Studia i Materiały Pedagogiczno-społeczne. Wyd. ZNP Zarz. Okręgu Łódź. Niereg.
- Stud. o Książ.* — Studia o Książce. Wrocław. Roczn.
- Stud. pedagog.* — Studia Pedagogiczne. Wrocław. Niereg.
- Stud. theol. vars.* — Studia Theologica Varsaviensia. Warszawa. Półrocz.
- Stud. warm.* — Studia Warmińskie. Olsztyn. Roczn.
- Szkice leg.* — Szkice Legnickie. Legnica. Roczn.
- Sz. spec.* — Szkoła Specjalna. Warszawa. Kwart.
- Śl. Kwart. hist. Sobótka* — Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka. Wrocław.
- Śl. Stud. hist.-teol.* — Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne. Katowice. Roczn.
- Teki arch.* — Teki Archiwalne. Warszawa. Roczn.
- Wczoraj, Dzisiaj, Jutro.* Opole. Kwart.
- Z Dośw. Naucz. wielkop.* — Z Doświadczeń Nauczycieli Wielkopolskich. Poznań. Roczn.
- Z dziej. Stosun. pol.-radz.* — Z Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. W-wa Roczn.
- Z Pola Walki.* Warszawa. Kwart.
- Zap. hist.* — Zapiski Historyczne. Toruń. Kwart.
- Zar. śl.* — Zaranie Śląskie. Katowice. Kwart.
- Zesz. gliw.* — Zeszyty Gliwickie. Gliwice. Roczn.
- Zesz. hist.-polit. Str. Dem.* — Zeszyty Historyczno-Polityczne Stronnictwa Demokratycznego. Warszawa. Niereg.
- Zesz. kiel.* — Zeszyty Kieleckie. Kielce. Roczn.
- Zesz. Maj.* — Zeszyty Majdanka. Lublin. Roczn.
- Zesz. nauk. AR Warsz. Ser. hist.* — Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Warszawie. Seria historyczna. Warszawa. Niereg.
- Zesz. nauk. AWF Wroc.* — Zeszyty Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu. Wrocław. Niereg.
- Zesz. nauk. KUL* — Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin. Kwart.
- Zesz. nauk. P. Częst. Nauk. społ.-ekon.* — Zeszyty Naukowe Politechniki Częstochowskiej. Nauki społeczno-ekonomiczne. Częstochowa.
- Zesz. nauk. PŚL. Nauki społ.* — Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Nauki społeczne. Gliwice. Niereg.
- Zesz. nauk. UAM. Hist.* — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia. Poznań. Niereg.
- Zesz. nauk. UG. Dydak.* — Zeszyty Naukowe Wyższego Studium Nauczycielskiego. Uniwersytet Gdański. Dydaktyka. Gdańsk. Niereg.
- Zesz. nauk. UG. Nauki polit.* — Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Uniwersytet Gdański. Nauki polityczne. Gdańsk. Niereg.
- Zesz. nauk. UG. Pedagog. Psychol.* — Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego. Uniwersytet Gdański. Pedagogika, Psychologia. Historia Wychowania. Gdańsk. Niereg.
- Zesz. nauk. UJ. Pr. hist.* — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. Kraków. Niereg.
- Zesz. nauk. UJ. Pr. psychol.-pedagog.* — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace psychologiczno-pedagogiczne. Kraków. Niereg.
- Zesz. nauk. UL. Ser. I* — Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Seria I. Nauki humanistyczno-społeczne. Łódź. Niereg.
- Zesz. nauk. WAP.* — Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. Warszawa. Niereg.

- Zesz. nauk. WSE Krak.* — Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Krakowie. Kraków. Niereg.
- Zesz. nauk. WSI Ziel. Góra.* Nauki społ.-polit. — Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Inżynierska im. Jurija Gagarina w Zielonej Górze. Nauki społeczno-polityczne. Zielona Góra. Niereg.
- Zesz. nauk. WSN Szczec.* — Zeszyty Naukowe. Wyższa Szkoła Nauczycielska w Szczecinie. Szczecin. Niereg.
- Ziemia.* Warszawa. Roczn.
- Ziemia będz.* — Ziemia Będzińska. Będzin. Roczn.
- Ziemia gryf.* — Ziemia Gryficka. Szczecin. Roczn.

I. OPRACOWANIA OGÓLNE I PODRĘCZNIKOWE Z ZAKRESU HISTORII WYCHOWANIA

1. BIBLIOGRAFIE

1. CZERNIEWSKI WIKTOR: Bibliografia pedagogiki. (Druki samoistne wydane w kraju w języku polskim w r. 1970). *Stud. pedagog.* t. 24, s. 275—345.
2. MIRSKA ELŻBIETA: Komisja Edukacji Narodowej. (Wybór materiałów bibliograficznych 1945—1972). *Prz. pedagog.* nr 3, s. 188—191.
3. ŚLABEK GENOWEFA: Materiały do bibliografii ruchu młodzieżowego w Polsce. *Pokolenia* [za 1970/71] 1972 nr 4, s. 188—199, [za 1972] 1973 nr 4, s. 172—181.
4. WIECZOREK TADEUSZ: Bibliografia wyższego szkolnictwa rolniczego w Polsce. 1960—1969. Warszawa PWN, ss. 221, nlb. 1. — Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Międzyuczelniany Zakład Badań nad Szkolnictwem Wyższym, Ośrodek Dokumentacji i Biblioteka.
5. ZAMENCKA DANUTA: Komisja Edukacji Narodowej. Poradnik bibliograficzny. Red. Witold Stankiewicz. Warszawa. ss. 82, nlb. 2. — Biblioteka Narodowa, Instytut Bibliograficzny.
6. ZIELIŃSKI KAZIMIERZ: Komisja Edukacji Narodowej, 1773—1973. Materiały do bibliografii. Warszawa, ss. 58, tabl. 4, il., tab. — Centralna Biblioteka Wojskowa. Zob. też poz.: 319.

2. PODRĘCZNIKI

- * 7. HISTORIA NAUKI POLSKIEJ. Wstęp i red. Bogdan Suchodolski. Wrocław 1970 (zob. poz. 6 — 1970, poz. 4 — 1971, poz. 7 — 1972).
Rec.: Labuda Gerard, *Studia Zróżnicznawcze* 1973 t. 10, s. 217—218; Wyczański Andrzej, *Odrodz. Reform.* 1973 t. 10, s. 240—243.
8. WIECZOREK TADEUSZ: Historia szkół rolniczych w Polsce. Wyd. 2 popr. i uzup. Warszawa, ss. 287, tab., bibliogr. — Skrypty Akademii Rolniczej w Warszawie.
Wyd. 1 — 1969 r. (zob. poz. 9 — 1969).

II. ROZWÓJ OŚWIATY, SZKOLNICTWA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ

1. OPRACOWANIA OGÓLNE

9. CHABELSKI JERZY. PPR organizatorem powszechności nauczania. Studium porównawcze. Łódź 1919—1946. Łódź 1972 Wydaw. Łódź., ss. 202, bibliogr.
Rec.: Kamińska Zofia, *Nowe Drogi* 1974 nr 4, s. 184—186.
10. FALSKI MARIAN: Fragmenty prac z zakresu oświaty 1946—1972. (Red. nauk. Bogdan Suchodolski). Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wydaw. PAN,

ss. 519, nrb. 1, tabl. 2, il., tab. — Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pedagogicznych. *Studia Pedagogiczne* t. 27.

Rec.: Wroczyński Ryszard, *Prz. hist.-ośw.* 1974 nr 1, s. 103—106.

11. JANISZEWSKA IWONA: Wychowanie dziewcząt w dawnym Gdańsku. *Gdań Zesz. hum. Pr.* pomorzozn. nr 20, s. 65—80.

12. JĘDRZEJCZYK KAZIMIERZ: Tradycje Komisji Edukacji Narodowej w szkołach łowickich. *Rocz. łow.*, s. 3—18, il.

13. KAZIMIERSKI JÓZEF, KOŁODZIEJCZYK RYSZARD: Dzieje Mazowsza i Warszawy. Wybór źródeł. Warszawa PZWS, ss. 459, nrb. 1, il., portr., mapy.

Zawiera m.in. źródła dotyczące dziejów oświaty.

14. KUBIAK KAZIMIERZ: Historia szkolnictwa morskiego w Polsce. Gdańsk Wydaw. Mor., ss. 307, nrb. 1, tabl. 19, il., portr., tab., bibliogr.

15. KULWICKI EUGENIUSZ: Oświata i szkolnictwo jako czynniki przekształcające stosunki społeczno-ekonomiczne w doktrynach i działalności polskich stronnictw ludowych. *Międzyucz. Zesz. nauk.* nr 20, s. 81—97.

16. LABUDA GERARD: Historia nauki w Wielkopolsce od średniowiecza aż do współczesności. *Spr. ośw. Kult. Woj. pozn.* t. 10, s. 156—180, tab.

* 17. LEŚNODORSKI BOGUSŁAW: Ludzie i idee. Warszawa 1972 (zob. poz. 23 1972).

Rec.: Koźniowski Kazimierz, *Polityka* 1973 nr 36, s. 14.

18. MASSALSKI ADAM: Źródła do dziejów oświaty przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 389—406.

19. NAUKA W WIELKOPOLSCE. Przeszłość i teraźniejszość. *Studia i materiały.* Praca zbiorowa pod red. Gerarda Labudy przy współud. Witolda Jakóbczyka i Stefana Weymana. Poznań Wydaw. Pozn., ss. nrb. 4, 1354, nrb. 2, il., tab. — Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

Rec.: Hübner Piotr, *Nowe Książki* 1974 nr 12, s. 54—55.

20. OD AKADEMII BIAŁSKIEJ DO AWF. Praca zbiorowa pod red. nauk. Mariana Kowalskiego. Międzyrzec Podlaski Wydaw. Tow. Przyj. Nauk ss. 52, il., tab.

* 21. PECHERSKI MIECZYSLAW, SWIĄTEK MACIEJ: Organizacja oświaty w Polsce. Rys. historyczny. Warszawa 1972 [zob. poz. 36 — 1972].

Rec.: Bałucki Michał, *Nauca i Wychow.* 1973 nr 3 s. 100—103; Rutkowska Eugenia, *Oświata Dorosłych* 1973 nr 5, s. 310—312; Szepiela Gertruda, *Ruch pedagog.* 1973 nr 5, s. 719—722.

* 22. PÓL WIEKU PRZYJAŹNI Z DZIECKIEM I SZKOŁĄ, 1921—1971. Praca zbiorowa pod red. Stanisława Aleksandrzaka. Warszawa 1972 [zob. poz. 31 — 1972].

Rec.: Pawłowska Wanda, *Prz. hist.-ośw.* 1974 nr 1, s. 111—112; Skotnicka Gertruda, *Nowa Szkoła* 1973 nr 3, s. 63—64.

23. QUIRINI-POPLAWSKA DANUTA: Szkolnictwo krośnieńskie od XVII w. do 1914 r. W: KROSNO. *Studia z dziejów miasta i regionu.* Red. Józef Garbaciak. Kraków PWN t. 2, s. 332—362.

* 24. ROLBIECKI WALDEMAR: Towarzystwa naukowe w Polsce. Warszawa 1972 [zob. poz. 33— 1972].

Rec.: Gablewicz Eugeniusz, *Kwart. Hist. Nauki* 1973 nr 1, s. 150—153; Stasielwicz-Jasłukowa Irena, *Zagadnienia Naukoznawstwa* 1973 nr 2, s. 275—277.

* 25. SKUBAŁA-TOKARSKA ZOFIA, TOKARSKI ZBIGNIEW: Uniwersytety w Polsce w latach 1917—1969. Warszawa 1972 [zob. poz. 29 — 1972].

Rec.: Gablewicz Eugeniusz, *Kwart. Hist. Nauki* 1974 nr 1, s. 137—140.

26. SOKÓŁ ARKADIUSZ: Szkolnictwo i oświata w powiecie jędrzejowskim. Zarys dziejów do roku 1945. Kraków PWN, ss. 191, nrb. 2, tabl. 1, il. portr., mapy, bibliogr. — Kieleckie Towarzystwo Naukowe.

27. WEGNER JAN: Kartki z dziejów gmachu szkolnego w Łowiczu. *Rocz. łow.*, s. 19—30, il.

28. WOJTKOWIAK STEFAN: Lancet i karabin. Dzieje szkolnictwa medycznego w Wojsku Polskim. Warszawa Wydaw. Min. Obrony Nar., ss. 375, nrb. 1, tabl. 1, il., tab., portr., bibliogr. — Wojskowy Instytut Historyczny.

29. ŻUR PIOTR: Postępowe tradycje nauczycieli Sosnowca. *Ziemia będz.*, 1972, t. 4, s. 41—56.

2. Z DZIEJÓW OSWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W OKRESIE DO KONCA XVIII WIEKU

30. BACZKOWSKI KRZYSZTOF: Związki intelektualne Uniwersytetu Krakowskiego z Węgrami w dobie Kopernika. *Zesz. nauk. UJ. Pr. hist.* z. 40, s. 9—42.

31. BIENKOWSKA BARBARA, BIENKOWSKI TADEUSZ: Z dziejów recepcji nowożytnych myśli naukowej w szkołach polskich XVII i XVIII wieku. *Stud. Mater. Dziej. Nauki. Ser. E* z. 5, s. 51—116.

32. DOWIAT JERZY: Le livre et l'école dans l'éducation des seigneurs en Pologne et dans les pays voisins du X^e au XII^e siècle. Tł. z pol. Janina Kasińska. *Acta Pol. hist.* t. 28, s. 7—22.

33. LITAK STANISŁAW: The Parochial School Network in Poland Prior to the Establishment of the Commission of National Education (First Half of the 18th Century). Translated by Antoni Szymanowski. *Acta Pol. hist.* t. 27, s. 45—65.

34. MOKRZECKI LECH: Dzieje nauczania historii w Gdańskim Gimnazjum akademickim w XVII i XVIII w. Gdańsk Zakł. Nar. im. Ossolińskich. — Seria „Studia i Materiały do Dziejów Gdańska”.

35. MOKRZECKI LECH: Studium z dziejów nauczania historii. Rozwój dydaktyki przedmiotu w Gdańskim Gimnazjum Akademickim do schyłku XVII w. Gdańsk, ss. 230, nrb. 1, bibliogr. — Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Prace Komisji Nauk Społecznych i Pedagogicznych. Seria Monografii nr 46.

Rec.: Kubik Kazimierz, *Prz. hist.-ośw.*, 1974 nr 3, s. 435—437.

36. MOKRZECKI LECH: Z badań nad wychowaniem muzycznym w gimnazjach akademickich Prus Królewskich. *Zesz. nauk. UG. Pedag. Psychol.*, 1972 nr 1, s. 111—127, il.

37. MYKITA-GLENSK CZESŁAWA: Program wychowawczy ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego na tle aktualnych tendencji w pedagogice oświecenia. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 39—45.

38. OLCZAK STANISŁAW: Sieć szkół parafialnych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w XVII stuleciu (w świetle wizytacji kanonicznej). *Rocz. hum.* z. 2, s. 171—229.

* 39. OSTROWSKI WINCENTY: Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku... Wrocław 1971 [zob. poz. 44 — 1971, poz. 74 — 1972].

Rec.: Litak Stanisław, *Zesz. nauk. KUL* 1973 nr 2, s. 69—83; Krucowski Jan, *Prz. hist.-oświat.*, 1973 nr 4, s. 576—578.

40. PAWLAK MARIAN: Nauczyciele gimnazjum elbląskiego w latach 1535—1772 (cz. 2). *Rocz. elb.*, t. 6, s. 127—177.

Cz. 1 — zob. poz. 75 — 1972.

41. PIECHNIK LUDWIK: Początki Akademii Wileńskiej (1569—1600). *Nasza Przyszł.* t. 40, s. 5—173, il., tab.

42. QUIRINI-POPLAWSKA DANUTA: Studia nad szkolnictwem krośnieńskim. Studenci krośnieńscy w Akademii Krakowskiej w czasach Odrodzenia. W: KROSNO. Studia z dziejów miasta i regionu. Red. Józef Garbaciek. Kraków PWN t. 2, s. 313—331.

43. QUIRINI-POPLAWSKA DANUTA: Włoskie środowisko krakowskie a Uniwersytet Krakowski na przełomie XV i XVI wieku. *Zesz. nauk. UJ. Pr. hist.* z. 40, s. 77—118, il.

44. SZYMAŃSKI STANISŁAW: Szkoła budownicza Antoniego Tyzenhauza. *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 477—497, il.
- * 45. TWAREK STANISŁAW: Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego. Lublin 1970 [zob. poz. 37 — 1970].
Rec.: Kempf Andrzej, *Rocz. lub.* t. 15: 1972, ss. 240—250.
46. WIŚNIEWSKI EUGENIUSZ: The Parochial School Systems in Poland towards the Close of the Middle Ages. [Translated by Antoni Szymanowski]. *Acta pol. hist.* t. 27, s. 29—43.
Zob. też poz. 251, 295, 296, 297, 298, 307.

2a. KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ

47. BALACHOWSKI KAZIMIERZ: Nauczanie matematyki w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. UG. Dydak.* z. 2, s. 5—16.
48. BARTNICKA KALINA: Działalność propagandowa Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. hist.* z. 3, s. 497—518.
49. BARTNICKA KALINA: Koncepcje wychowania obywatelskiego i patriotycznego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 41—67.
50. BARTNICKA KALINA: Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa PZWS, ss. 295, nrb. 1, il., portr., bibliogr.
Rec.: Centkowski Jerzy, *Argumenty* 1974 nr 22, s. 14; Zbucka Lucyna, *Nowe Książki* 1974 nr 6, s. 27—28.
51. BELZ MARIA: Wybór władz w szkolnictwie średnim Komisji Edukacji Narodowej. *Acta Univ. Wratisl. Pr. pedagog.* t. 1, s. 169—187.
52. BEREZNIKI FRANCISZEK: Komisja Edukacji Narodowej a stan nauczycielski. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 93—121.
53. BIENKOWSKA BARBARA, STASIEWICZ-JASUKOWA IRENA, SUCHODOLSKI BOGDAN: Rola Komisji Edukacji Narodowej w recepcji nowożytnej myśli naukowej w Polsce. W: CZŁOWIEK I NAUKA. Warszawa Wiedza Powszechna, s. 289—317.
54. BORRELLY JEAN ALEXIS: Plan reformy nauczania elementarnego, Odpowiedź na apel Stanisława Augusta Poniatowskiego, skierowany w 1775 roku do wybitniejszych uczonych Europy. Z fr. przeł. i koment. oprac. Lucjan Grobelak. Wstęp: Łukasz Kurdybacha. Warszawa PZWS, ss. 230, nrb. 2, il.
Tyt. oryg.: Plan de réformation des études élémentaires, 1776.
55. BRZOSKO EUGENIA: Próby naprawy Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 9—28.
56. CALCZYŃSKI WOJCIECH, WOLTANOWSKI ANDRZEJ: Fundusz edukacyjny w latach 1794—1795. *Teki arch.* t. 14, s. 13—52, tab.
57. CZERWIŃSKA ALINA: Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich. Warszawa „Nasza Księgarnia”, ss. 369.
Rec.: Zbucka Lucyna, *Nowe Książki* 1974 nr 6, s. 27—28.
58. DOBRZAŃSKI JAN: Komisja Edukacji Narodowej (w dwusetną rocznicę ustanowienia). *Rocz. lub.* t. 15: 1972, s. 39—56.
59. DUTKOWA RENATA: Komisja Edukacji Narodowej. Zarys działalności, wybór materiałów źródłowych. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich, ss. 273, nrb. 1, tabl. 12, il., portr., bibliogr.
Rec.: Skrzypek Marian, *Nowe Książki* 1973 nr 20, s. 46—47.
60. [DWÓCHSETLECIE] 200-lecie Komisji Edukacji Narodowej. Materiały dla nauczycieli. Red. nauk. Marian Dąbrowa, Stanisław Rzęsiński. Kraków. ss. 56, tab. — Instytut Kształcenia Nauczycieli i Badań Oświatowych w Krakowie.
61. DYBIEC JULIAN: Tradycje Komisji Edukacji Narodowej na ziemiach litewsko-ruskich w początkach XIX wieku. *Stud. pedagog.* t. 29, s. 181—222.

62. GAWERSKI ANDRZEJ: Historia narodowa najpierw być uczoną powinna. *Prz. pedagog.* nr 3, s. 67—78.
63. GRABSKI WŁADYSŁAW MARIA: Geneza finansów Komisji Edukacji Narodowej (1773—1776). *Stud. pedagog.* t. 29, s. 5—145.
64. GRABSKI WŁADYSŁAW MARIA: Komisja Edukacji Narodowej — tradycje i współczesność. *Wczoraj, Dzisiaj, Jutro* nr 1, s. 5—13.
65. GRABSKI WŁADYSŁAW MARIA: Spór o cele Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. hum.* nr 4, s. 1—17.
66. HALICZOWA ANNA: Wychowanie fizyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Rocz. łódz.* t. 18, s. 83—103.
67. HINZ HENRYK: Polskie oświecenie i Komisja Edukacji Narodowej. Warszawa, ss. 37, nlb. 2. — Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej, Zarząd Główny.
68. IWANICKI MIECZYSLAW: Grzegorz Piramowicz — nauczyciel i działacz Komisji Edukacji Narodowej. *Ruch pedagog.* nr 4, s. 522—530.
69. JENDRYSIK AUGUSTYN: Staszica uwagi o edukacji. *Rocz. Komis. hist.-lit.* t. 11, s. 23—44.
70. JELIT JAN: Szkolnictwo średnie Komisji Edukacji Narodowej. *Chowanna* z. 3, s. 351—362.
71. KOZMIAN DANUTA: Założenia oświatowo-wychowawcze Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 29—61.
72. KRUKOWSKI JAN: Szkolnictwo parafialne Krakowa w dobie Komisji Edukacji Narodowej (1777—1794). *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 23—40.
73. KRUPA MARIANNA: Szkoła parafialna Komisji Edukacji Narodowej a szkoła ludowa w Prusach i Austrii. *Rocz. lub.* t. 15: 1972, s. 57—58.
74. KUBICZEK WOJCIECH: U początków wychowania estetycznego w dobie Komisji Edukacji Narodowej. *Stud. pedagog.* t. 29, s. 223—267.
75. KURDYBACHA LUKASZ, MITERA-DOBROWOLSKA MIECZYSLAWA: Komisja Edukacji Narodowej. Warszawa PWN, ss. 321, nlb. 2, tabl. 8, il., portr.
Rec.: Kołodziejczyk K., *Perspektywy* 1973 nr 39, s. 29; Łojek Jerzy, *Nowe Książki* 1974 nr 2, s. 37—38.
76. LANG MAKSYMILIAN RYSZARD: Komisja Edukacji Narodowej a cudzoziemcy. *Prz. hum.* nr 4, s. 41—60.
77. LECH MARIAN: Hugo Kollątaj. Warszawa „Książka i Wiedza”, ss. 427. — „Światowid”.
Rec.: Łojek Jerzy, *Nowe Książki* 1973 nr 16, s. 43—46.
78. LEWANDOWSKA JANINA: Nowe materiały źródłowe dotyczące działalności Komisji Edukacji Narodowej (protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej, 1786—1794). *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedagog. nr 2, s. 221—228.
79. LIBISZOWSKA ZOFIA: Dzieło Komisji Edukacji Narodowej. *Stud. Mater. pedagog.-spot.*, s. 9—18.
80. LIPKO STANISŁAW: Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej Warszawa PZWS, ss. 244, nlb. 4, bibliogr.
Rec.: Zbucka Lucyna, *Nowe Książki* 1974 nr 6, s. 27—28.
81. MAJOREK CZESŁAW: Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych. *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 69—140.
82. MAJOREK CZESŁAW: Zarys teorii podręcznika szkolnego Komisji Edukacji Narodowej. *Stud. pedagog.* t. 29, s. 147—180.
83. MATERNICKI JERZY: Teoria i praktyka nauczania historii w dobie Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. hum.* nr 4, s. 61—79.
84. MELLER STEFAN: Powstanie i działalność Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. pedagog.* nr 3, s. 54—66.
85. MILEK IRENEUSZ: Z dziejów programu języka polskiego dla szkoły średniej w dobie Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. UG, Dydak.* z. 2, s. 17—30.

86. MIZIA TADEUSZ: Koncepcja wychowania moralnego w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. pedagog.* nr 3, s. 38—53.

87. MIZIA TADEUSZ: Nauka języka ojczystego i łaciny w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. hum.* nr 2, s. 1—19.

88. MIZIA TADEUSZ: Nowe ujęcie nauki o poezji i wymowie w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. hum.* nr 3, s. 1—14.

* 89. MIZIA TADEUSZ: O Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa 1972 (zob. poz. 66 — 1972).

Rec.: Chyra Zofia, *Wiadomości Historyczne* 1973 nr 5, s. 230—239; Iwanicki Mieczysław, *Ruch pedagog.* 1973 nr 5, s. 717—719; Mar., *Kultura i Ty* 1973 nr 6, s. 50—50; Szybka Czesław, *Prz. Pedagog.* 1973 nr 3, s. 155—156.

90. MIZIA TADEUSZ: Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej w Koronie a społeczeństwo. *Prz. hum.* nr 4, s. 19—40.

91. MROZOWSKA KAMILA: Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794. Kraków PWN, ss. 40, nlb. 4, bibliogr. — Polska Akademia Nauk, Oddział w Krakowie, Nauka dla Wszystkich nr 187.

92. MROZOWSKA KAMILA: Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej. Wybrała, wstępem i przypisami opatrzyła... Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wydaw. PAN, ss. LXXIX, 374, nlb. 2, tabl. 7, il., portr. tab., bibliogr. — Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pedagogicznych, Źródła do Dziejów Myśli Pedagogicznej t. 13.

93. MUSIOŁ TEODOR: Komisja Edukacji Narodowej a sprawy szkolne na Śląsku. *Kwart. Naucz. opol.* nr 1, s. 5—14.

94. NAJMOWICZ WACŁAW: Działalność pedagogiczna Hugona Kollataja. *Ruch pedagog.* nr 2, s. 192—207.

95. NIEMYSKA-RACZASZKOWA CZESŁAWA: Pierwsza w Europie. [Powieść]. Warszawa Lud. Spółdz. Wydaw., ss. 508, nlb. 4, il., portr.

96. NOWOŻYTNA MYŚL NAUKOWA W SZKOŁACH KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ, Red. Irena Stasiiewicz-Jasiukowa, Gdańsk Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wydawn. PAN, ss. 278, nlb. 4, tabl. 1, il., port. tab., mapa. — Polska Akademia Nauk, Zakład Historii Nauki i Techniki.

97. OPIS KALISKIEJ SZKOŁY KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ Z 1787 R. Oprac. Władysław Rusiński. *Rocz. kal.*, s. 257—262.

98. PIRAMOWICZ GRZEGORZ: List do przyjaciela o Komisji Rzeczypospolitej nad edukacją narodową z Warszawy dnia 6 listopada 1773 roku. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich, ss. 20, XIV, nlb. 2, tabl. 1, portr.

99. PLEŚNIARSKI BOLESŁAW: O racjonalizm i postęp. Z prac programowych i praktyki Komisji Edukacji Narodowej. Warszawa, ss. 82, bibliogr. — Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej.

100. PŁAZA JOANNA: Rola „Dziennika Handlowego” w kształtowaniu postawy patriotycznej uczniów szkół Komisji Edukacji Narodowej. *Kwart. pedagog.* nr 1, s. 3—22.

101. PORCZYŃSKA ZOFIA: Komisja Edukacji Narodowej a biblioteki szkolne. *Stud. Mater. pedagog.-spol.*, s. 19—22.

102. PROTOKOŁY POSIEDZEŃ KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ 1773—1785. Oprac. Mieczysława Mitera-Dobrowolska. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wydaw. PAN, ss. XIII, 491, nlb. 1, tab. — Polska Akademia Nauk Pracownia Dziejów Oświaty, Archiwum Dziejów Oświaty t. 5.

* 103. PROTOKOŁY POSIEDZEŃ KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ 1786—1794. Wrocław 1969 (zob. poz. 34 — 1969, poz. 33 — 1970).

Rec.: Lewandowska Janina, *Acta Univ. Wratisl. PE. pedagog.* t. 2, s. 221—223.

104. REFERATY NA SESJĘ NAUKOWĄ Z OKAZJI DWUCHSETNEJ ROCZNICY UTWORZENIA KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ. Opole — Instytut Śląski

w Opolu. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Opolu. Zarząd Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego w Opolu. Opolskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe.

Zawiera: Ender Janina: Sprawa kształcenia kobiet w dobie Komisji Edukacji Narodowej z uwzględnieniem Śląska, ss. 45; Glowacki Herman: Szkolnictwo na Śląsku w dobie Komisji Edukacji Narodowej, ss. 50, tab.; Guz Piotr: Środki wychowawcze w szkolnictwie Komisji Edukacji Narodowej i próby ich stosowania w szkołach śląskich na przełomie XVIII i XIX wieku, ss. 32; Hawranek Franciszek: Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na działalność Józefa Jeziorowskiego, ss. 47; Leśnik Augustyn: Trendy i uwarunkowania rozwoju oświaty w regionie opolskim. Szkic problemu, ss. 29, nrb. 3, tabl. 1, tab.; Marek Franciszek Antoni: Wpływ Komisji Edukacji Narodowej na rozwój szkolnictwa śląskiego w pierwszej połowie XIX w., ss. 27; Musioł Teodor: Komisja Edukacji Narodowej. Powstanie, działalność, wzór dla szkolnictwa śląskiego, ss. 43; Stankowska Hanna: Status moralny i społeczny nauczyciela w pismach Komisji Edukacji Narodowej, ss. 20; Treszel Marjan: Niektóre aspekty reform oświatowych w Polsce XVIII wieku a filozofia Wolfa i pedagoga Felbigera, ss. 70; Wołowik Barbara: Walka o język i terminologię polską w dobie Komisji Edukacji Narodowej, ss. 26.

105. RUBAJ STANISŁAW: Przedmioty matematyczno-przyrodnicze w pracach Komisji Edukacji Narodowej. *Stud. Mater. pedag.-spol.*, s. 35—37.

106. RUDNICKA JADWIGA: Instrukcja Komisji Edukacji Narodowej z 1779 roku dla Grzegorza Piramowicza podróżującego po Italii. *Prz. hum.* nr 4, s. 101—103.

107. RUDNICKA JADWIGA: Książka w działalności Komisji Edukacji Narodowej. *Prz. bibl.* z. 4, s. 409—420.

108. SADAJ HENRYK: Z dziejów szkoły parafialnej za czasów działalności Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 63—91.

109. SKOTNICKA GERTRUDA: Komisja Edukacji Narodowej a wychowanie, kształcenie i lektura kobiet. *Zesz. nauk. UG. Dydak.* z. 2, s. 31—50.

110. SŁODKOWSKI WŁADYSŁAW: Realizacja dążeń o język polski w szkole w dobie KEN. *Prz. pedag.* nr 3, s. 79—90.

111. SOB CZAK ALICJA: Nauczanie historii w Polsce w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 141—194.

112. SOBŁOWA BARBARA: Wielkopolskie komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne. *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 7—21.

113. SUCHODOLSKI BOGDAN: Dzieło Komisji Edukacji Narodowej. *Probl. Pol. zagr.* t. 8, s. 23—54.

114. SUCHODOLSKI BOGDAN: Komisja Edukacji Narodowej. Fakty i refleksje. *Kul. i Spol.* nr 1, s. 75—83.

115. SUCHODOLSKI BOGDAN: Komisja Edukacji Narodowej. Fakty i refleksje. *Prz. pedag.* nr 3, s. 21—31.

116. SUCHODOLSKI BOGDAN: Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski (1773—1973). Wyd. 2., Warszawa „Wiedza Powszechna”, ss. 263, nrb. 5, tabl. 6, il. — Omega. Biblioteka Wiedzy Współczesnej 223.

Wyd. 1 — 1972 (zob. poz. 86 — 1972).

Rec.: Grabski Władysław Maria, *Wychowanie* 1973 nr 14, s. 42—45; Iwanicki Mieczysław, *Ruch pedag.* 1973 nr 5, s. 714—719; Mar., *Kultura i Ty* 1973 nr 10, s. 72—73; Rojblecki Waldemar, *Kwart. Hist. Nauki* 1973 nr 1, s. 145—146.

117. SZCZEGÓŁA ZUZANNA: Wychowanie obywatelskie w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WSI Ziel. Góra. Nauki spol.-polit.* nr 3, s. 5—15.

118. SZRETER R.: Komisja Edukacji Narodowej w anglosaskiej literaturze naukowej. *Kwart. pedag.* nr 1, s. 77—80.

119. SZYBIAK IRENA: Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej. *Kwart. pedag.* nr 1, s. 23—35.

120. SZYBIAK IRENA: Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich, ss. 260, nrb. 1, bibliogr. — Polska Akademia Nauk. Pracownia Dziejów Oświaty. Monografia z Dziejów Oświaty t. 15.

Rec.: Miżia Tadeusz, *Kwart. pedag.* 1973 nr 4, s. 172—173; Mrozowska Kamila, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 4, s. 441—445.

121. SZYMANOWSKI STANISŁAW: Nauki przyrodnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej. *Ruch pedag.* nr 3, s. 331—340, tab.
122. SZYMAŃSKI LEONARD, TEREJKO TADEUSZ: Metody pracy dydaktycznej w szkołach Komisji Edukacji Narodowej w świetle raportów szkół i generalnych wizytatorów. *Zesz. nauk. AWF Wroc.* z. 13, s. 3—78.
123. SZYSZKOWSKI JAN: Sprawy kształcenia wojskowego w pracach Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 163—171.
124. TRUSZKOWSKI ANDRZEJ: Zagadnienie wychowania fizycznego w dobie Komisji Edukacji Narodowej 1773—1794. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 155—161.
125. TRZCINSKA ELEONORA: Komisja Edukacji Narodowej w szkolnych podręcznikach historii 1918—1972. *Stud. Mater. pedag.-spot.* s. 23—34.
126. WEGNER JAN: Wychowanie obywatelskie i wojskowe w epoce Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WAP* nr 76, s. 269—280.
127. WĘGIER JANINA: Rola języka ojczystego w czasie działalności Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. WSN Szczec.* nr 8, s. 151—153.
128. WOLTANOWSKI ANDRZEJ, WOŁOSZYŃSKI RYSZARD: Komisja Edukacji Narodowej 1773—1794. Warszawa „Książka i Wiedza”, ss. 426, ilb. 5, il., portr., bibliogr.
129. WOŁOŻYŃ STEFAN: Dialog pokoleń z dziedzictwem Komisji Edukacji Narodowej. *Ruch pedag.* nr 5, s. 633—649.
130. ŻEBROWSKI JAN: Problem zawodu i osobowości nauczyciela w świetle ustaw Komisji Edukacji Narodowej. *Zesz. nauk. UG. Dydak.* z. 2, s. 71—81.
Zob. też poz. 2, 5, 6.

3. Z DZIEJÓW OŚWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W OKRESIE ZABORÓW

- * 131. BORODZIEJ LUCJA: Pruska polityka oświatowa na ziemiach polskich w okresie Kulturkampf. Warszawa 1972 (zob. poz. 92 — 1972).
Rec.: Wierzechostawski Szczepan, *Kom. mazur.-warm.* 1973 nr 1/2, s. 170—181; Zieliński Zygmunt, *Zesz. nauk KUL* 1973 nr 2, s. 87—91.
132. BRZOZOWSKI STANISŁAW: Polskie studia przyrodnicze i rolnicze we Wrocławiu (1811—1918). *Stud. Mater. Dziej. Nauki.* Ser. B z. 24, s. 23—78, il.
133. FIEREK HENRYK: Kształcenie nawigacyjne w Gdańsku na przełomie XVIII i XIX wieku. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 407—416.
134. FRĄCKOWIAK WIKTOR: Nauczanie początkowe w języku ojczystym na Pomorzu w okresie „Kulturkampf” a Towarzystwo Moralnych Interesów Ludności Polskiej pod panowaniem pruskim. *Rocz. nauk WSWF Gdań.* t. 2, s. 269—309, il., tab.
135. FRĄCKOWIAK WIKTOR: Rola posłów polskich w walce o nauczanie początkowe w języku ojczystym na Pomorzu w latach 1888—1894. *Rocz. nauk. WSWF Gdań.* t. 2, s. 311—359.
136. FRĄCKOWIAK WIKTOR, POPLAWSKA MIROSLAWA: Chełmiński tygodnik dla dzieci i młodzieży Józefa Chociszewskiego w aspekcie potrzeb dydaktyczno-wychowawczych na Pomorzu. *Rocz. nauk. WSWF Gdań.* t. 3 s. 329—349.
137. GONET TADEUSZ: Działalność lekarzy w dziedzinie oświaty i szkolnictwa w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. *Rocz. AM Pozn.* t. 7, s. 125—143.
138. HYCZKO GUSTAWA: Edward Dembowski — koncepcja wychowania. *Rocz. lub.* 1972 t. 15, s. 79—94.
139. JASTRZEBSKA ANNA: Formy pomocy i opieki nad sierotami w Galicji w dobie autonomicznej. *Acta Univ. Wratisl. Pr. pedag.* t. 2, s. 201—219.

140. KIENIEWICZ STEFAN: Przesłanki rozwoju nauki polskiej w okresie międzypowstaniowym. *Stud. Mater. Dziej. Nauki*. Ser. E z. 5, s. 143—157.
141. KMIECIK ZENON: Udział chłopów w tajnym ruchu oświatowym w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku. *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 159—172.
142. KOPRUKOWNIAK ALBIN: Walka o polską szkołę ludową w guberni lubelskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Rocz. lub.* 1972 t. 15, s. 95—110, tab.
143. KUBIK KAZIMIERZ: Kształcenie nauczycieli na Pomorzu Gdańskim w XIX wieku. *Zesz. nauk. UG. Pedagog.* 1972 nr 1, s. 129—166.
144. KUCHA RYSZARD: Z dziejów tajnego nauczania w guberni lubelskiej i siedleckiej w latach 1905—1914. *Rocz. lub.* 1972 t. 15, s. 111—127, tab.
145. KURDE-BANOWSKA LUTZOWA HANNA: Działalność oświatowa Polaków za granicą w okresie Wielkiej Emigracji w latach 1831—1846. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 313—336, il.
146. MARESZ ZOFIA: Publicystyka oświatowa Józefa Supińskiego. *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedagog. t. 2, s. 109—151.
147. MARON FRANCISZEK: Szkoła górnośląska w ostatnich dziesięcioleciach przed „Kulturkampfem” (na przykładzie ówczesnego powiatu pszczyńskiego). *Sl. Stud. hist.-teol.* t. 6, s. 185—255, tab.
148. MOZDŻEN STEFAN J.: Projekty reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1860—1873. *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedagog. t. 2, s. 165—200, tab.
149. NÓWACKI TADEUSZ: Instytut Weterynaryjny w Marymoncie w latach przedpowstaniowych, 1823—1830. *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 61—75.
150. PLESNIARSKI BOLESŁAW: Nadzór pedagogiczny w departamencie bydgoskim w czasach Księstwa Warszawskiego. *Acta UNC. Pedagog.* z. 3, s. 167—204.
151. PODGÓRSKA EUGENIA: Rozwój oświaty w Łodzi do 1918 r. Łódź, ss. 38, nrb. 2, bibliogr. — Biblioteczka Wiedzy o Łodzi, z. 8.
152. RZEMIENIUK FLORENTYNA: Szkolnictwo elementarne w Siedlcach w XIX w. przed reformą Wielopolskiego. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 337—355, tab.
153. SEMKÓW JERZY: Polityka szkolna władz w poglądach społeczeństwa polskiego Galicji. Szkoły ludowe w okresie wiceprezydentury Michała Bobrzyńskiego. Wrocław PWN, ss. 117, nrb. 2, tab., bibliogr. — *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedagog., t. 3.
154. SEMKÓW JERZY: Problem bazy lokalowej galicyjskiego szkolnictwa ludowego w okresie wiceprezydentury Michała Bobrzyńskiego. *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedagog. t. 2, s. 153—164.
155. SKARZYŃSKI MIECZYŚLAW: Szkolnictwo polskie na terenie Łodzi w okresie działania Głównego Komitetu Obywatelskiego (I VIII 1914—I VII 1915). *Stud. Mater. pedagog.-spol.*, s. 105—114.
156. SMYCZYŃSKI HENRYK: Koncepcje szkoły średniej ogólnokształcącej w czasopiśmiennictwie galicyjskim w latach 1867—1944. *Rocz. nauk.-dydak. WSP. Rzesz.* Nauki pedagog. 1970, z. 2, s. 100—112.
157. SZYMAŃSKI LEON: Rozwój idei kształcenia praktycznego dzieci i młodzieży na ziemiach polskich w okresie rozbiorów. *Zesz. nauk. UG. Dydak.* z. 2, s. 51—69.
158. SZYMAŃSKI LEONARD, TEREJKO TADEUSZ: Opieka nad dzieckiem w ochronach w Królestwie Polskim. *Zesz. nauk. AWF Wroc.* z. 14, s. 3—35.
159. TRESZEL MARIAN: O podręcznikach szkolnych na Górnym Śląsku w czasach Józefa Lompy. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 20—29.
160. WADOWSKA JOANNA: Nauczyciele średnich szkół Kalisza w latach 1864—1914. *Rocz. kal.*, s. 79—108, il., tab.
161. ZWOLSKA WANDA: Polskie podręczniki historii w gimnazjach galicyjskich doby autonomicznej. *Zesz. nauk. UL. Ser. I* z. 96, s. 17—35.
162. ZARNOWSKA ANNA: Zasięg oświaty elementarnej wśród klasy robotniczej

Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w. *Z Pola Walki* nr 2/3, s. 3—37, tab. Zob. też poz. 260, 268, 305, 310, 364.

4. Z DZIEJÓW OSWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

163. ALBIN JANUSZ: Akcja kolonii letnich dla młodzieży polskiej z Niemiec w latach 1923—1938. *Sl, Kwart. hist, Sobótka* nr 1, s. 31—52.

* 164. ARASZKIEWICZ FELIKS: Szkoła średnia ogólnokształcąca w Polsce w latach 1918—1932. Wrocław 1972 [zob. poz. 118 — 1972].

Rec.: Bereźnicki Franciszek, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 4, s. 576—581.

165. BALCEROWSKI LUCJAN: „Powszechniak” czasopismo młodzieży szkół powszechnych Zagłębia Dąbrowskiego. *Ziemia będz.* t. 4 1972 [wyd. 1973], s. 145—163.

166. DROZDOWSKI MARIAN: Warszawiacy i ich miasto w latach Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa „Wiedza Powszechna”, ss. 460.

Rozdz.: *Oświata, nauka, kultura*, s. 172—227.

167. GAWĘDA STANISŁAW: Szkolnictwo i oświata w okresie międzywojennym i w czasie okupacji. W: KROSNO. Studia z dziejów miasta i regionu. Red. Józef Garbaćki. Kraków PWN t. 2, s. 363—383.

168. HADACZEK BOLESŁAW: Wychowanie przez literaturę w Polsce międzywojennej. Związki literatury dla dzieci i młodzieży z pedagogiką. Poznań PWN, ss. 123, nlb. 1, bibliogr. — Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Szczecinie. Rozprawy i Studia t. 4.

* 169. JACZEWSKI BOHDAN: Organizacja i finansowanie nauki polskiej w okresie międzywojennym. Wrocław 1971 [zob. poz. 75 — 1971, poz. 122 — 1972].

Rec.: Robiecki Waldemar, *Kwartalnik Nauki i Techniki* 1973 nr 1, s. 153—155.

170. JAGODZIŃSKI FRANCISZEK: Szkolnictwo powszechne powiatu wyrzyskiego w okresie międzywojennym (1920—1939). *Rocz. nadnot.* t. 5, s. 43—72.

171. KONARSKI STANISŁAW: Warszawskie średnie szkolnictwo ogólnokształcąca w latach 1918—1938. W: WARSZAWA II RZECZYPOSPOLITEJ 1918—1939. Warszawa PWN, z. 5, s. 179—251 — PAN. Instytut Historii. Studia Warszawskie t. 18.

* 172. KULCZYKOWSKA ANNA: Programy nauczania historii w Polsce 1918—1932. Warszawa 1972 [zob. poz. 125 — 1972].

Rec.: Araszkievicz Feliks W., *Prz. hist.-ośw.*, 1974 nr 1, s. 107—109; Mauersberg Stanisław, *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 17 1974, s. 244—246.

173. LIPIEC WANDA: Kultura i oświata w Łodzi w okresie międzywojennym. Łódź, ss. 38, nlb. 2 — Prezydium Łódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu, Uniwersytet Łódzki, Biblioteczka Wiedzy o Łodzi z. 11.

174. LUBOS JERZY: Wychowanie patriotyczne w polskich gimnazjach prywatnych w Niemczech w latach międzywojennych. *Kwart. Naucz. opol.* nr 1, s. 15—23.

175. MARCZUK JOZEF: Szkolnictwo średnie w Lublinie w latach 1918—1939. *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 513—526.

176. MIĄSO JÓZEF: Rozwój oświaty w dzielnicy Ochota do 1945 roku. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 459—468.

177. PONIATOWSKA ANNA: Z dziejów oświaty polskiej na Pomorzu Zachodnim w latach 1919—1939. *Rocz. naucz.*, s. 177—190.

* 178. POSTĘPOWA MYŚL OSWIATOWA W POLSCE W LATACH 1918—1939. Wrocław 1972 [zob. poz. 131 — 1972].

Rec.: Trzebiatowski Klemens, *Prz. hist.-ośw.* 1974 nr 2, s. 292—294.

179. SZELĄGOWSKI KAZIMIERZ: Ostatnie dni Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 49—60.

180. TOCZEK TADEUSZ: Walka postępowego nauczyciela z klerykalizmem o charakter polskiego szkolnictwa i oświaty w latach 1918—1930. Warszawa, ss. nlb. 4, 107, bibliogr. — Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej, Zarząd Główny. Centralny Ośrodek Doskonalenia Kadr Laickich.

- * 181. TRZEBIATOWSKI KLEMENS: Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918—1932. Wrocław 1970 [zob. poz. 85 — 1970, poz. 86 — 1971, poz. 135 — 1972].
Rec.: Berąznicki Franciszek, *Kwart. pedagog.* 1973 nr 4, s. 167—169.
182. TUROWSKI STEFAN: Zarys dziejów szkolnictwa mniejszości niemieckiej na Pomorzu w latach 1920—1939. *Pr. Komis. Hist. Byd. Tow. Nauk.* t. 9, s. 183—199.
183. WRZESIŃSKI WOJCIECH: Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920—1939. Wyd. 2 uzup. i zm. Olsztyn, ss. 351 — Stacja Naukowa Polskiego Towarzystwa Historycznego w Olsztynie.
Wyr. 1 — 1063. W każdym rozdziale fragmenty poświęcone szkolnictwu polskiemu.
Zob. też poz. 272.

5. Z DZIEJÓW OSWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W LATACH DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ.

- * 184. BOJARSKA BARBARA: Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień — grudzień 1939). Poznań 1972 [poz. 137 — 1972].
Rec.: Pronobis Witold, *Zap. hist.* 1973 nr 3, s. 170—173.
185. BOLKA JOZEF: O tajnym nauczaniu we wsiach tarnobrzeskiego Zasania. *Biul. hist. Tarnobrzeg.* s. 57—60.
186. BOROWIEC JÓZEF: Z dziejów tajnej oświaty w Tyczynie i okolicy w latach 1939—1944. W: [SZEŚĆSET] 600 LAT TYCZYNA (1368—1968). Praca zbiorowa pod red. Tadeusza Kowalskiego. Rzeszów, s. 287—303 — Rzeszowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
187. DOROSZEWSKI JERZY: Jak tworzone szkoły niemieckie na Zamojszczyźnie i w dystrykcie lubelskim podczas okupacji hitlerowskiej. *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 559—567.
188. DROBNY WŁADYSŁAW: Karabin i książka. Polskie Liceum w Szwajcarii 1940—1944. Warszawa Wyd. Min. Obrony Nar., ss. 374, nlb. 2, il., tab., portr., bibliogr. — Szczecińskie Towarzystwo Naukowe, Wydział Nauk Społecznych t. 20.
Rec.: Kurta Henryk, *Nowe Książki* 1974 nr 7, s. 29—30.
189. DRUCKA NADZIEJA: Szkoła w podziemiu. Z dziejów polskiego tajnego nauczania w latach okupacji hitlerowskiej. Warszawa Wydaw. Min. Obrony Nar., ss. 213, nlb. 3, bibliogr.
Rec.: Przybysz Kazimierz, *Nowe Książki* 1974 nr 2, s. 41—42.
190. GRZĘDZIELSKI ZBIGNIEW: Szkolnictwo zawodowe w Częstochowie w latach 1939—1944. *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 267—274.
191. JASIEWICZ ELZBIETA: Książka polska w okupacyjnym tajnym nauczaniu i samokształceniu na terenie Wielkopolski. *Rocz. bibl.* 1972 z. 3/4 [wyd. 1973]. s. 535—545.
192. KALINOWSKI JÓZEF: Jawne i tajne nauczanie w okresie okupacji hitlerowskiej w powiecie opolsko-lubelskim. *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 255—266.
- * 193. KRASUSKI JOZEF: Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939—1945. Warszawa 1971 [zob. poz. 97 — 1971, poz. 144 — 1972].
Rec.: Wroniak Zbigniew, *Spr. Ośw. Kult. Woj. pozn.* 1973 t. 10, s. 222—224; Krasuski Józef [odpowiedź na recenzję K. Maj], *Prz., hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 407; Stopniak Franciszek: Problem udziału duchownych polskich w tajnym nauczaniu w latach 1939—1945 [uzupełnienie do książki J. Krasuskiego...]. *Collectanea Theologica* 1973 fasc. 2, s. 205—211.
194. KRZYWOBŁOCKA BOŻENA: Konspiracyjna oświata i szkolnictwo na Ochoście w latach II wojny światowej. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 479—486.
195. MATERIAŁY DO DZIEJÓW OSWIATY W OKRESIE OKUPACJI HITLEROWSKIEJ (1939—1945) NA TERENIE PODZIEMNEGO OKRĘGU SZKOLNEGO KRAKOWSKIEGO. Cz. 8, ss. 206. *Rocz. Komis. Nauk Pedagog.* t. 15, Cz. 7, zob. poz. 145 — 1972.

196. MAZUREK STEFANIA: Z dziejów tajnej oświaty polskiej na Śląsku Opolskim w latach II wojny światowej. Opole, ss. 135, nrb. 1, portr. — Wydawnictwo Instytutu Śląskiego w Opolu, Komunikaty, Seria Monograficzna nr 119.

197. OŚWIATA POLSKA W LATACH II WOJNY ŚWIATOWEJ, Wystawa. Warszawa, ss. 41, nrb. 3, tabl. 4, il., portr. — Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.

198. PRZONDO STANISŁAW: Tajne nauczanie w powiecie pińczowskim podczas okupacji w latach 1939—1945, *Rocz. Dziej. Ruchu lud.* nr 15, s. 132—155, il.

199. SERWAŃSKI EDWARD, WALCZAK MARIAN: Szkolnictwo niemieckie dla dzieci polskich pod okupacją hitlerowską w Wielkopolsce, *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 208—235.

* 200. WALCZAK MARIAN: Wielkopolska konspiracja oświatowa, 1939—1945. Warszawa 1972 [zob. poz. 162 — 1972].

Rec.: Bartkowiak Tadeusz, *Kron. Wielkop.* 1973 nr 1, s. 163—164; Gomolec Ludwik, *Rocz. hist.* 1974, s. 211—213; Serwański Edward, *Polish Western Affairs* 1973 nr 1, s. 126—130 [to samo w wersji franc.], *Prz. zach.* 1973 nr 2, s. 406—410.
Zob. też poz. 167, 176, 302.

6. ROZWOJ OŚWIATY, SZKOLNICTWA, WYCHOWANIA I MYŚLI PEDAGOGICZNEJ W POLSCE LUDOWEJ

* 201. ALEKSANDER TADEUSZ: Awans oświatowy młodzieży wiejskiej 1945—1970. Warszawa 1972 [zob. poz. 163 — 1972].

Rec.: Sanińska-Klas Teresa, *Wies Współczesna* 1973 nr 10, s. 158—160.

202. ANDRZEJEWSKA ALICJA: Odbudowa i rozwój szkolnictwa powszechnego w powiecie konińskim w latach 1945—1948, *Rocz. Wielkop. Wsch.* t. 1, s. 89—112.

203. DOROBEK FRANCISZEK: Oświata, kultura i sport w latach 1945—1969. W: DZIEJE PŁOCKA [Red. nauk. Aleksander Gieysztor]. Płock, s. 525—540 — Towarzystwo Naukowe Płockie.

204. FALKOWSKI PAWEŁ: Szkolnictwo i oświata w powiecie wolińskim w latach 1945—1970. W: Z DZIEJÓW ZIEMI WOLIŃSKIEJ. Szczecin, s. 416—435.

205. GALANT JOZEF: Rozwój oświaty w okresie 25-lecia w mieście. W: MIASTO I POWIAT PRZEMYŚL W POLSCE LUDOWEJ (Zarys monograficzny). Praca zbiorowa pod red. Antoniego Kunysza. Przemyśl, s. 255—282. — Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

206. GAWLAK-KICA GABRIELA: Przemiany w rozwoju wychowania fizycznego w szkole w latach 1945—1970 w Poznaniu. *Rocz. nauk. AWF Warsz.* t. 18, s. 125—147.

207. GORSKI JAN: Szkolnictwo podstawowe na Ziemi Koszalińskiej w latach 1945—1948. *Koszal. Stud. Mater.* nr 3, s. 193—206.

208. IWANOWSKI WOJCIECH: Oświata, nauczyciele, liczby. Warszawa PWS, ss. 175, nrb. 1, tab. bibliogr.

209. JAKUBIAK EDMUND: Koszty i efekty kształcenia w liceach ogólnokształcących dla pracujących w województwie gdańskim w latach 1961—1965. *Zesz. nauk. UG. Nauki polit.* 1972 z. 1, s. 135—145.

210. JAKUBOWSKI JÓZEF: Rola Polskiej Partii Robotniczej w rozwoju oświaty i nauki w województwie śląsko-dąbrowskim, *Stud. Mater. Dziej. Woj. kat.* t. 8, s. 5—30.

211. JANUSZKIEWICZ FRANCISZEK: Education in Poland [Transl. by Jan Aleksandrowicz]. Warsaw „Interpress”, ss. 119, nrb. 1, tab.

Toż samo w sześciu innych wersjach językowych.

212. KONCZAK STANISŁAW: Oświata i kultura w latach 1945—1971. W: DZIEJE POWIATU ŚWIDWINSKIEGO. Praca zbiorowa pod red. Józefa Lindmajera i Eugeniusza Z. Zdrojewskiego. Poznań Wydaw. Pozn., s. 327—359. — Polskie

Towarzystwo Historyczne. Oddział i Stacja Naukowa Województwa Koszalińskiego w Słupsku, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy w Koszalinie, Biblioteka Słupska.

213. KUCZEK MARIAN: Oświata i szkolnictwo w latach 1945—1969. W: GOR-LICKIE W PRL, Wydawnictwo monograficzne, [przew. kom. red. Aleksander Potocki], Rzeszów, s. 171—196.

214. LEONOWICZ DANUTA: Punkty konsultacyjne szkół wyższych w Koszalinie. *Koszal. Stud. Mater.* nr 2, s. 173—180.

215. DES LOGES PRZEMYSŁAW: Szkolnictwo zawodowe na Dolnym Śląsku. *Rocz. dolnośl.* t. 2, s. 81—91.

216. PASEK EDWARD: Szkolnictwo. W: CIESZYN, Zarys rozwoju miasta i powiatu. Praca zbiorowa pod red. Józefa Chlebowczyka. Katowice „Śląsk”, s. 555—579. — Śląski Instytut Naukowy w Katowicach.

217. PASIEKA WIESŁAW: Szkolnictwo na Ochocie w latach 1945—1972. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 487—498.

218. PEŁCHERSKI MIECZYŚLAW: Problemy i perspektywy rozwoju szkolnictwa w Polsce Ludowej. Warszawa „Książka i Wiedza”, ss. 421, nrb. 2, il. tab.

219. PIETRUSIEWICZ MIECZYŚLAW: Szkolnictwo podstawowe w województwie szczecińskim w latach 1945—1961. Poznań 1972, ss. 115, nrb. 2, tabl. 1, bibliogr. — Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Prace Wydziału Filozoficzno-Historycznego. Psychologia i Pedagogika nr 21.

Rec.: Hellwig Jerzy, *Prz. zach. pom.* 1973 nr 3, s. 175—177; Kończak Stanisław, *Koszal. Stud. Mater.* 1973 nr 4, s. 191—193.

* 220. POTYRAŁA BOLESŁAW, SZUFLIK WŁADYSŁAW: Szkolnictwo ogólnokształcące na ziemiach zachodnich i północnych w latach 1945—1970. Wrocław 1972 [zob. poz. 194 — 1972].

Rec.: Kończak Stanisław, *Koszal. Stud. Mater.* 1973 nr 3, s. 210—212.

221. RADOMSKI STEFAN: Oświata i szkolnictwo wyższe w Polsce w roku 1970 (Roczny przegląd wydarzeń). *Stud. pedag.* t. 24, s. 209—224.

222. REYMONT STANISŁAW: Towarzystwo Burs i Stypendiów (1945—1951). *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 89—112.

223. ROCZNIK STATYSTYCZNY SZKOLNICTWA 1972/73. Warszawa, ss. 333. — Statystyka Polski nr 2.

224. RYBICKA ANNA: Charakterystyka rozwoju sportu szkolnego we Wrocławiu w latach 1945—1957. *Rozpr. nauk. AWF Wroc.* t. 10, s. 77—149, il., tab.

225. SKARBEK PIOTR: Działalność kulturalno-oświatowa szkół średnich w powiecie prudnickim w latach 1945—1970. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 101—113, tab.

* 226. STĘPIEŃ MARIAN: Program kulturalno-oświatowy Polskiej Partii Robotniczej. Kraków 1972 [zob. poz. 206 — 1972].

Rec.: Kamińska Zofia, *Nowe Drogi* 1974 nr 4, s. 104—106.

227. STUBIEDO EDWARD: O likwidacji analfabetyzmu w latach 1949—1951 na Dolnym Śląsku. *Rocz. dolnośl.* t. 2, s. 55—62.

228. SZYMAŃSKI ADAM: Rola liceów pedagogicznych w województwie kieleckim w przygotowaniu kadr dla szkolnictwa podstawowego. *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 548—558.

229. TOPOL ANDRZEJ: Rola Polskiej Partii Robotniczej w kształceniu demokratycznego frontu nauczycielstwa śląsko-dąbrowskiego w latach 1945—1948. *Stud. Mater. Dziej. Woj. kat.* t. 8, s. 31—49.

* 230. TRZEBIATOWSKI KLEMENS: Organizacja szkolnictwa w Polsce Ludowej Warszawa 1972 [zob. poz. 216 — 1972].

Rec.: Zalewski Józef, *Naucz. i Wychow.* 1973, nr 2, s. 27—33.

231. UCHWAT TADEUSZ: Oświata w powiecie przemyskim. W: MIASTO I PO-

WIAT PRZEMYSŁ W POLSCE LUDOWEJ. (Zarys monograficzny). Praca zbiorowa pod red. Antoniego Kunysza. *Przemysł*, s. 237—253. — Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

232. WIECZOREK TADEUSZ: Kształcenie nauczycieli szkół rolniczych w Polsce w latach 1945—1956. *Zesz. nauk. AR Warsz. Ser. hist.* z. 10, s. 71—96.

* 233. WIECZOREK TADEUSZ: Kształcenie rolnicze w Polsce Ludowej. Warszawa 1972 [zob. poz. 219 — 1972].

Rec.: Kuczyński Józef, *Wiad Współczesna* 1973 nr 9, s. 156—157.

234. WISNIEWSKI STANISŁAW: Oświata. W: MORĄG. Z dziejów miasta i powiatu. (Przewodn. kom. red. Andrzej Wakar). Olsztyn „Pojezierze”, s. 269—276.

* 235. ZACHAJKIEWICZ EDWARD: Lubelski eksperyment oświatowo-pedagogiczny. Wyd. 2. Warszawa 1972 [zob. poz. 224 — 1972].

Rec.: Mysłowska Barbara, *Zycie Szkoly* 1973 nr 7/8, s. 47—48.

236. ZALEWSKI FRANCISZEK: Szkolnictwo Zagłębia Miedziowego a potrzeby gospodarki narodowej. *Szkice leg.* nr 7, s. 105—167.

III. DZIEJE SZKOL ROŻNYCH STOPNI

1. SZKOŁY PODSTAWOWE

237. HALKOWICZ JAN: 25 rok Szkoły Podstawowej Specjalnej w Gorzowie Wlkp. *Sz. spec.* nr 1, s. 66—67.

2. SZKOŁY ŚREDNIE OGÓLNOKSZTAŁCĄCE

238. BILSKI STEFAN: Zarys historii Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Brodnicy, 1873—1973. Brodnica Tow. Miłoś. Ziemi Michałowskiej, ss. 150, nlb. 1, il., portr., tab., bibliogr.

239. [DWADZIESCIA PIĘĆ] 25 LAT LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO IM. KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ W POZNANIU. Poznań, ss. 28.

* 240. [DWADZIESCIA PIĘĆ] 25 LAT LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO W JAWORZNIE. Kraków 1971 [zob. poz. 191 — 1971].

Rec.: Krukowski Jan, Rula Zygmunt, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 402—405.

241. [DZIESIĄTE] X LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCE IM. KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ W KRAKOWIE. W dwudziestolecie szkoły [Kom. red. Kazimierz Prochyra i in.]. Kraków, ss. 47, nlb. 1, tabl. 13, il., portr., tab.

242. FILIPOWSKI TADEUSZ: Próba reaktywowania Liceum Krzemienieckiego im. T. Czackiego na Warmii i Mazurach w latach 1946—1949. *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 4, s. 539—547.

243. FAZAN MIROSLAW: Gimnazjum Polskie w Cieszyńcu jako ośrodek naukowy (1895—1922). *Zar. śl.* z. 4, s. 742—758.

244. GIMNAZJUM I LICEUM W KOŚCIANIE w latach 1920—1973. Red. Bogusław Polak. Kościan Kom. Org. Obchodu 50-lecia Pierwszej Matury w Gimnazjum w Kościanie, ss. 172, nlb. 2, tabl. 15, il., portr., tab.

245. KOTELKO STANISŁAW: Pionierskie lata I Liceum Ogólnokształcącego im. Jana Kasprówicza. *Rocz. świd.*, s. 57—66.

246. KSIĘGA PAMIĄTKOWA 400-LECIA TORUŃSKIEGO GIMNAZJUM AKADEMICKIEGO T. I (XVI—XVIII w.). Pod red. Zbigniewa Zdrójkowskiego. Toruń 1972, ss. 366. — Komitet Obchodu 400-lecia Gimnazjum Akademickiego w Toruniu.

Rec.: Chamecówna Mirosława, *Prz. hist.-ośw.* 1974 nr 1, s. 110—111.

247. MARKIEWICZ ADOLF: Stulecie Liceum Ogólnokształcącego im. Powstańców Wielkopolskich w Wągrowcu. *Kron. Wielkop.* nr 1, s. 204—210, il.

* 248. PAWLAK MARIAN: Dzieje Gimnazjum Elbląskiego w latach 1535—1772. Olsztyn 1972 [zob. poz. 243 — 1972].

Rec.: Jamiłowska Danuta, *Słowo na Warmii i Mazurach* 1972 nr 15, s. 2; Kubik Kazimierz, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 437—462; Salmonowicz Stanisław, *Rocz. etb.* 1973 t. 6, s. 236—241; Tworek Stanisław, *Odrodz. Reform* 1973 t. 18, s. 220—229.

249. [PIERWSZE] I LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCE IM. MIKOŁAJA KOPERNIKA. W 500-lecie urodzin patrona [Oprac. Zofia Balaś i in.]. Opole, ss. 127, nrb. 1, il., tab. — Towarzystwo Przyjaciół Opola.

250. POKŁOSIE JUBILEUSZU STULECIA V LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCEGO IM. AUGUSTA WITKOWSKIEGO W KRAKOWIE [przewodn. Kom. Red. Stanisław Potoczek]. Kraków, ss. 85, nrb. 3, il., portr., tab. — Komitet Organizacyjny Jubileuszu Stulecia V Liceum Ogólnokształcącego im. Augusta Witkowskiego w Krakowie, 1871—1971.

251. SALMONOWICZ STANISŁAW: Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681—1817. Studium z dziejów nauki i oświaty. Poznań PWN, ss. 450. — T. 4 Księgi Pamiątkowej 400-lecia Toruńskiego Gimnazjum Akademickiego [poz. 246].

Rec.: Chamcówna Mirosława, *Prz. hist.-ośw.* 1974 nr 2, s. 287—292.

252. SKARBK PIOTR: Państwowe Liceum Ogólnokształcące im. Adama Mickiewicza w Prudniku, 1945—1970. Prudnik, ss. 172, il., tab., bibliogr.

253. SZKOŁA DOROSŁYCH, I Liceum Ogólnokształcące dla Pracujących w Warszawie, 1945—1972 [Kom. red. Marian Wieliński i in.]. Warszawa, ss. 54, nrb. 2, il., portr., tab.

254. ŚLADAMI KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ. Jednodniówka Koła Polonistów II Liceum Ogólnokształcącego im. Tadeusza Kościuszki w Sandomierzu. Sandomierz, ss. 30.

255. TO JUŻ, TO DOPIERO, TO PO PROSTU 25 LAT. Wydawnictwo okolicznościowe z okazji jubileuszu IV Liceum Ogólnokształcącego im. Zeromskiego we Wrocławiu. Wrocław.

* 256. WIELKOPOLSKA SZKOŁA EDUKACJI NARODOWEJ. Wrocław 1970 [zob. poz. 222 — 1970, poz. 204 — 1971].

Rec.: Nawrocki Stanisław, *St. Kwart. hist. Sobótka* 1973 nr 1, s. 118—121.

257. WOJTUŃ ZBIGNIEW: Państwowe Gimnazjum i Liceum Koedukacyjne w Leśnicy Opolskiej w latach 1945—1948. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 114—115.

258. Z DZIEJÓW GIMNAZJUM I LICEUM IM. MIKOŁAJA KOPERNIKA W ŁODZI 1906—1973. Materiały [przewodn. Kom. Red. Dionizy Biłski]. Łódź, ss. 177, nrb. 3, tabl. 8, il., portr., tab. — I Liceum Ogólnokształcące im. Mikołaja Kopernika w Łodzi, Stowarzyszenie Wychowanków Gimnazjum i Liceum im. Mikołaja Kopernika w Łodzi.

Zob. też poz. 108.

3. SZKOŁY ZAWÓDOWE (Z WYJĄTKIEM SZKOŁ WYŻSZYCH)

259. BISKUPSKI TADEUSZ: 25 lat Zasadniczej Szkoły i Technikum Odzieżowego w Szczecinie. *Rocz. naucz.*, s. 156—174.

260. BŁASZCZYK WŁADYSŁAW: Szkoła Rolnicza Niższych Oficjalistów Wiejskich w Radomsku (1859—1868). *Rocz. łódz.* t. 18, s. 161—181, tab.

261. „BUDOWLANKA” 1922—1972. Zarys historii i dzień dzisiejszy toruńskiego Technikum Budowlanego im. Komisji Edukacji Narodowej. Toruń 1972, ss. 149, nrb. 3, il., portr.

262. [DWADZIEŚCIA PIĘĆ] 25 lat TECHNIKUM POLIGRAFICZNO-KSIĘGARSKIEGO W KRAKOWIE, 1948—1973. Praca zbiorowa [Kier. kom. red. Stanisław

Zych]. Kraków, ss. 90, nrb. 2, tabl. 10, il., portr., tab. — Zespół Szkół Poligraficzno-Księgarskich w Krakowie.

263. [DWUDZIESTOPIĘCIOLECIE] 25-lecie Technikum i Zasadniczej Szkoły Odzieżowej w Szczecinie. [Materiały zebrał Waldemar Stankiewicz, Zespół red. Jadwiga Bułińska i in.]. Szczecin, ss. 95, tabl. 5, il., portr.

264. [DWUDZIESTOPIĘCIOLECIE] 25-lecie Technikum Mechaniczno-Elektrycznego Zaocznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Bydgoszczy (1948—1973). Red. Zofia Pietrzak. Bydgoszcz, ss. 131, nrb. 1, il., portr., tab. — Komitet Obchodu 25-lecia Technikum Mechaniczno-Elektrycznego Zaocznego w Bydgoszczy.

265. DZIESIĘĆ LAT ZASADNICZEJ SZKOŁY GÓRNICZEJ ZAKŁADÓW GÓRNICZYCH „LUBIN” w KGHM w Lubinie 1963—1973. Lubin, ss. 31, nrb. 1, il., portr., tab.

266. KORZYBSKI ZBIGNIEW: Technikum Kolejowe im. Jana Rabanowskiego. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 564—570.

267. KSIĘGA PAMIĄTKOWA, JUBILEUSZOWA. Technikum energetyczne im. T. Kościuszki w Krakowie (1947—1973). Kol. red. Gustaw Godlewski, Zygmunt Kozakiewicz, Stefan Włoch. Kraków, ss. 81, nrb. 1, il., portr., tab.

268. KSIĘGA PAMIĄTKOWA JUBILEUSZU 150-LECIA ZAŁOŻENIA SZKOŁY AKADEMICZNO-GÓRNICZEJ W KIELCACH. Red. Waław Różański. Kielce 1972, ss. 146, nrb. 2, il., portr., tab. — Kieleckie Towarzystwo Naukowe.

269. LESZCZYŃSKA SZKOŁA ROLNICZA. 50 lat działalności. Praca zbiorowa pod red. Stanisława Michalskiego. Leszno, ss. 206, tabl. 5, il., portr., tab., bibliogr.

* 270. SOKOŁOWSKA IRENA: Śladami robotniczego awansu. Państwowe Technikum w Bytomiu i jego absolwenci. Katowice 1972 [zob. poz. 263 — 1972].

Rec.: Gołębowski Janusz W., *Zeszyty Naukowe, Ruch robotniczy na Śląsku Opolskim* 1973 nr 10, s. 167—169; Lewandowska Elżbieta, *Oświetla Dorostych* 1973 nr 4, s. 240—246.

271. ZADĘCKI STANISŁAW: Technikum Chemiczne dla Robotników Wysuniętych w Gliwicach (1948—1958). *Zesz. gliw.* z. 10, s. 167—188, il., tab.

Autorzy ostatniej części pt. „Technikum we wspomnieniach wykładowców i słuchaczy” oraz aneksu: Stanisława Majewska i Janina Wojtiszek.

272. ZORYCHTA MONIKA: Powstanie i rozwój Publicznej Doksztalającej Szkoły Przemysłowej w Lublińcu (1924—1939). *Acta Univ. Wratisl.* Pr. pedag. t. 1, s. 189—220.

4. ZAKŁADY KSZTAŁCENIA NAUCZYCIELI (Z WYJĄTKIEM SZKOŁ WYŻSZYCH)

273. BOJAKOWSKI ANTONI: Średnie zakłady kształcenia nauczycieli w Legnicy 1946—1971. *Szkice leg.* nr 7, s. 85—104.

274. HELLWIG JAN: Studia nauczycielskie w Poznaniu (1954—1971). *Kron. M. Pozn.* nr 2, s. 45—55, tab.

275. KOZMIAN DANUTA: Geneza i rozwój Liceum Pedagogicznego nr 1 w Szczecinie w latach 1946—1954. *Zesz. nauk WSN Szczec.* 1972 nr 7, s. 181—198.

276. LARECKI SZCZEPAN: Państwowy Instytut Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 559—563.

277. [PIĘĆDZIESIĘCIOLECIE] 50-LECIE PAŃSTWOWEGO INSTYTUTU PEDAGOGIKI SPECJALNEJ IM. MARII GRZEGORZEWSKIEJ. 1922—1972. Warszawa 1972, ss. 104.

278. SOKOŁOWSKI JANUSZ: Dziesięciolecie Wydziału Rolniczego Studium Nauczycielskiego w Kaliszu (1960—1970). *Rocz. kal.*, s. 387—389.

279. STĘPIEŃ ROMAN: Nauczyciele Liceum Pedagogicznego w Legnicy w latach 1946—1955. *Szkice leg.* nr 7, s. 55—83.

5. SZKOŁY WYŻSZE (UKŁAD WEDŁUG NAZW UCZELNI)

AKADEMIA MEDYCZNA W GDAŃSKU

280. DWADZIEŚCIA LAT DZIAŁALNOŚCI STUDIUM WOJSKOWEGO AKADEMII MEDYCZNEJ W GDAŃSKU 1952—1972. Oprac. Ryszard Kudelski i in. *Ann. AM Gedan.* t. 3, s. 361—367, il.

AKADEMIA MEDYCZNA W LUBLINIE

281. KRONIKA AKADEMII MEDYCZNEJ W LUBLINIE ZA ROK AKADEMICKI 1971—1972. Oprac. Stanisław Kowalczyk, Lublin, ss. 182.

AKADEMIA MEDYCZNA W WARSZAWIE

282. OSIĄGNIĘCIA NAUKOWE, ORGANIZACYJNE I WDROŻENIOWE AKADEMII MEDYCZNEJ W WARSZAWIE w latach 1950—1972. *Kwart. AM Warsz.* nr 3, s. 183—252.

AKADEMIA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO W WARSZAWIE
IM. GEN. BRONI KAROLA ŚWIERCZEWSKIEGO

283. KRONIKA Z DZIAŁALNOŚCI UCZELNI W ROKU AKADEMICKIM 1970/71. Warszawa, ss. 136.

PAŃSTWOWA WYŻSZA SZKOŁA MUZYCZNA W POZNANIU

284. [PIĘDZIESIĄT] 50 LAT PAŃSTWOWEJ WYŻSZEJ SZKOŁY MUZYCZNEJ W POZNANIU, 1929—1970 [Kom. red. Stanisław Chudak i in.]. Poznań PWN, ss. 204, nrb. 3, il., tab., portr.

POLITECHNIKA LWOWSKA

285. KURYŁŁO ADAM: Z historii Lwowskiej Politechniki. *Kwart. hist. Nauki* nr 4, s. 815—818.

POMORSKA AKADEMIA MEDYCZNA IM. GENERAŁA KAROLA ŚWIERCZEWSKIEGO
W SZCZECINIE

286. [DWADZIEŚCIA PIĘĆ] XXV LAT POMORSKIEJ AKADEMII MEDYCZNEJ. Wspomnienia. Szczecin, ss. nrb. 2, 103 — Rada Uczelniana Socjalistycznego Związku Studentów Polskich Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie.

287. MOZOLEWSKI ERWIN: Pomorska Akademia Medyczna na progu 25-lecia. *Rocz. PAM* t. 10, s. 15—59.

ŚLĄSKA AKADEMIA MEDYCZNA IM. LUDWIKA WARYŃSKIEGO

288. ŚLĄSKA AKADEMIA MEDYCZNA IM. LUDWIKA WARYŃSKIEGO 1948—1973. [Red. i oprac. Stefan Knapik]. Katowice, ss. 201, nrb. 1, tabl., il., portr., bibliogr.

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

289. BANASIEWICZ MARIA, CZUBIŃSKI ANTONI: Źródła do dziejów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Poznań.

t. 1 — Organizacja i rozwój uczelni od listopada 1918 roku do inauguracji w maju 1919 roku, ss. 274, nrb. 1, tab. — *Dzieje UAM* nr 10.

290. DZIEJE UNIwersytetu im. Adama Mickiewicza 1919—1969. Poznań 1972 [zob. poz. 303 — 1972]

Rec.: *Wiśniewski Jerzy, Sp. Ośw. Kult. Woj. pozn.* t. 10, s. 206—208.

291. DZIERAN STANISŁAW: Powstanie i rozwój punktów konsultacyjnych UAM w Zielonej Górze. *Rocz. lubus.* t. 8, s. 277—289.

292. LABUDA GERARD: Szkic z historii Uniwersytetu Poznańskiego. *Ziemia* 1971 [wyd. 1973], s. 124—127.

* 293. UNIwersytet ziem Zachodnich i Tajne kursy Uniwersyteckie 1939—1945. Poznań 1972 [zob. poz. 161 — 1972].

Rec.: *Serwański Edward, Prz. zach.* 1973 nr 1, s. 243—246.

294. WAŚICKI JAN: Rys historyczny UAM w Poznaniu. *Rocz. lubus.* t. 8, s. 235—244.

UNIwersytet Jagielloński

295. ESTREICHER KAROL: Dawne budynki Uniwersytetu Jagiellońskiego. *Zesz. nauk. UJ*, Pr. hist. z. 45, s. 9—53, il.

296. ESTREICHER KAROL: The Collegium Maius of the Jagiellonian University in Cracow. History, customs, collections [Trans. by Jan Aleksandrowicz]. Warsaw „Interpress”, ss. 166, nrb. 2, il., portr.

Tyt. oryg. — Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Warszawa 1971 [zob. poz. 246 — 1971].

297. KOWALCZYK MARIA: Wspominki Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1431/1432, 1453 i 1458. *Stud. warm.* 1972 t. 9, s. 523—524.

298. MICHAŁEWICZ JERZY: Majątek Uniwersytetu Jagiellońskiego w dobie Kopernika. *Zesz. nauk. UJ*, Pr. hist. z. 45, s. 55—86, il.

Zob. też poz.: 30, 42, 43.

UNIwersytet Łódzki

299. KIELSKI BOLESŁAW, KOWALSKA JADWIGA: Z dziejów Katedry Filologii Romańskiej UL. *Zesz. nauk. UL*. Ser. 1 z. 98, s. 3—10.

UNIwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

300. LUKASZEWICZ WITOLD: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w 500-lecie urodzin patrona. *Rocz. kult. Kuj.* 1971/1972 t. 7, s. 29—36.

301. TOMCZAK ANDRZEJ: Katedra Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii UMK w Toruniu w latach 1951—1971. *Acta UNC*, Hist. z. 8, s. 7—21.

UNIwersytet Warszawski

302. BUKOWIECKI HENRYK: Tajne studia farmaceutyczne w Warszawie w latach 1939—1944. *Kwart. AM Warsz.* nr 2, s. 145—150.

303. CHAŁASIŃSKI JÓZEF: Początki Uniwersytetu Warszawskiego i formowanie się nauk humanistycznych. *Kult. i Spot.* nr 1, s. 85—105.

304. HANECKI MICHAŁ: Wydział Lekarski Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1944—1949. *Kwart. AM Warsz.* nr 4, s. 329—337.

305. IHNATOWICZ IRENEUSZ: Utworzenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roku 1869. *Rocz. UW* 1972 t. 12, s. 55—70, tab.

306. JESIONOWSKI MIECZYŚLAW, KORCZAK CEZARY, PACIORKIEWICZ MIRON: Wspomnienia z pierwszych lat działalności Koła Medyków Uniwersytetu Warszawskiego. *Kwart. AM Warsz.* nr 1, s. 59—62.

307. KALUŻYŃSKI STANISŁAW: Instytut Orientalistyczny Uniwersytetu Warszawskiego w latach powojennych (1945—1972). *Rocz. UW* 1972 t. 12, s. 73—85.

308. PRESS LUDWIKA: Dwudziestolecie Seminarium Archeologii Klasycznej Uniwersytetu Warszawskiego. *Rocz. UW* 1972 t. 12, s. 125—130.

309. TOMASZEWSKI TADEUSZ: Instytut Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego. *Rocz. UW* 1972 t. 12, s. 87—104.

310. WAWRYKOWA MARIA: Organizacja Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1816—1831. *Rocz. UW* 1972, t. 12, s. 39—54.

311. WINNICZUK LIDIA: Katedra Filologii Klasycznej UW w latach powojennych. *Rocz. UW* 1972 t. 12, s. 95—104, tab.

WOJSKOWA AKADEMIA MEDYCZNA

312. [PIETNASTOLECIE] XV-lecie powstania Wojskowej Akademii Medycznej 1958—1973. [Przewodn. kom. red. Longin Indisow]. Łódź, ss. 72, nrb. 3, tabl. 6, il.

WOLNA WSZECZYNICA POLSKA

313. DEMIDOWICZ JADWIGA, PRZEORSKA BRONISŁAWA: Wspomnienia o Wol-

nej Wszechnicy Polskiej w Warszawie. W: *DZIEJE OCHOTY*. Warszawa PWN, s. 586—588.

314. GOLNIK ZOFIA: Wolna Wszechnica Polska (krótki rys historyczny). *Biul. TWWP* nr 5, s. 116—118, nr 6, s. 121—122.

315. SKUBAŁA-TOKARSKA ZOFIA: Z tradycji Wolnej Wszechnicy Polskiej. W: *DZIEJE OCHOTY*. Warszawa PWN, s. 583—586.

WYŻSZA SZKOŁA INŻYNIERSKA IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH W BYDGOSZCZY

316. [DWADZIESCIA] 20 LAT WYŻSZEJ SZKOŁY INŻYNIERSKIEJ IM. JANA I JĘDRZEJA ŚNIADECKICH W BYDGOSZCZY 1951—1971. Bydgoszcz 1972. Kuj.-Pom. Tow. Kult., ss. 114, nlb. 1, il., portr.

WYŻSZA SZKOŁA INŻYNIERSKA W KOSZALINIE

317. SMOLEŃSKI JERZY: Pierwsze cztery lata WSI w Koszalinie. *Koszal. Stud. Mater.* nr 1, s. 11—18.

WYŻSZA SZKOŁA PEDAGOGICZNA W KRAKOWIE

318. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Krakowie w latach 1961—1971. Główne kierunki działalności dydaktycznej i naukowej. Kraków Wydaw. Nauk. Wyż. Szk. Pedag., ss. 492, nlb. 2, tabl. 10, il., portr. tab. — *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny* z. 46.

WYŻSZA SZKOŁA ROLNICZA W OLSZTYNIE

319. LAMPARSKA ELEONORA: Wyższa Szkoła Rolnicza w Olsztynie w piśmiennictwie. Materiały bibliograficzne z lat 1949—1970. Olsztyn, ss. 189. — Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie. Biblioteka Główna.

WYŻSZA SZKOŁA ROLNICZA W SZCZECINIE

320. JASNOWSKA JANINA: Zaoczne studia uzupełniające na Wydziale Rolniczym WSR w Szczecinie w latach 1965—1972. *Stud. Mater. Inf.* z. 1, s. 150—160.

WYŻSZA SZKOŁA WYCHOWANIA FIZYCZNEGO W GDAŃSKU

321. KIBORT JANINA: Geneza Biblioteki Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Gdańsku. *Rocz. nauk. WSWF Gdań.* t. 2, s. 253—268, tab.

IV. TEORETYCY WYCHOWANIA I DZIAŁACZE OSWIATOWI

(opracowania biograficzne — układ według nazwisk)

DOBRZAŃSKI JAN

322. MYŚLIŃSKI KAZIMIERZ: W 45-lecie działalności naukowej prof. dr. Jana Dobrzańskiego. *Rocz. tub.* t. 15: 1972, s. 297—299.

DUTKIEWICZ JÓZEF

323. JÓZEF DUTKIEWICZ — ZASŁUŻONY NAUCZYCIEL PRL. Łódź, ss. 92, tabl. 4, il., portr., tab., bibliogr. — Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, Instytut Kształcenia Nauczycieli i Badań Oświatowych w Łodzi.

DZIUBIŃSKA ANIELA

324. KAMIŃSKI STANISŁAW: Aniela Dziubińska z Cenów. Wspomnienie pośmiertne. *Sz. spec.* nr 1, s. 87.

Nauczycielka szkolnictwa specjalnego.

GRZEGORZEWSKA MARIA

* 325. GRZEGORZEWSKA MARIA. MATERIAŁY Z SESJI NAUKOWEJ 7 XI 1969 ROKU. Warszawa 1972 [zob. poz. 340 — 1972].

Rec.: Frydrychowska Leokadia, *Sz. spec.* 1973 nr 4, s. 376—377; Tułodziecka Irena, *Prz. hist-ośw.* 1974 nr 2, s. 296—297.

HASINSKI MAKSYMILIAN

326. SZYMICZEK FRANCISZEK: Maksymilian Hasiński (1888—1971). *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 29—37, il.

Działacz oświatowy Zw. Obr. Kresów Zachodn.

HESSEN SERGIUSZ

327. HESSEN SERGIUSZ: Filozofia, kultura, wychowanie. Wybór i opracowanie: Maria Hesse nowa. Wstęp: Tadeusz Nowacki. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich, ss. XXXVI, nrb. 2, 470, nrb. 3, tabl. 1, portr., bibliogr., err. — Polska Akademia Nauk, Komitet Nauk Pedagogicznych. Źródła do Dziejów Myśli Pedagogicznej t. 12.

Rec.: Gawerski Andrzej. *Nowe Książki* 1974 nr 6, s. 54—56, il.; Miedziński, Ziemowit. *Argumenty* 1973 nr 30, s. 14.

KORCZAK JANUSZ

328. JAWORSKI MAREK: Janusz Korczak. Warszawa „Interpress”, ss. 152, nrb. 4, tabl. 8, il., portr., bibliogr.

Rec.: Grochola Wiesława. *Nowe Książki* 1974 nr 11, s. 56—57; Terej Jerzy. *Janusz, Literatura* 1974 nr 2, s. 10.

329. ROGALSKI STANISŁAW: Friedenspreis 1972 — Nagroda Pokoju przyznana pośmiertnie Januszowi Korczakowi. *Kult. i Społ.* nr 1, s. 281—286.

KULIGOWSKI TADEUSZ

330. DUSZA WAWRZYNIEC: Wspomnienie o Tadeuszu Kuligowskim. *Rocz. Dziej. Ruchu lud.* nr 15, s. 340—343.

Nauczyciel, działacz związkowy, współorganizator tajnego nauczania na Mazowszu.

KURDYBACHA LUKASZ

331. LUKASZ KURDYBACHA (1907—1972). *Rozpr. Dziej. Ośw.* t. 16, s. 3—6.

332. MIĄSO JÓZEF: Łukasz Kurdybacha (1907—1972). *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 527—537.

333. WSPOMNIENIE O PROFESORZE LUKASZU KURDYBASZE. *Kwart. pedag.* nr 1, s. I—IV, il.

KUROCZKO EUSTACHY

334. MARCINIAK ZBIGNIEW, KIESZCZYŃSKI LUCJAN: Eustachy Kuroczko (1901—1956). *Kwart. hist. Ruchu zaw.* nr 4, s. 59—73, il.

KWIETNIEWSKI JÓZEF

335. OLEKSIŃSKI JERZY: Józef Kwietniewski (1903—1969). *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 41—48.

Działacz oświatowy oraz ZHP w Niemczech.

LOPUSZAŃSKI TADEUSZ JAN

336. ARASZKIEWICZ FELIKS W.: Życie i działalność oświatowo-pedagogiczna Tadeusza Jana Lopuszańskiego. *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 498—512.

MARCINIAK ZBIGNIEW

337. KIESZCZYŃSKI LUCJAN: Zbigniew Marciniak. *Kwart. Hist. Ruchu zaw.* nr 1, s. 3—5.

338. KOWECKI JERZY: Zbigniew Stanisław Marciniak (12 III 1922 — 9 XII 1972). *Kwart. hist.* nr 3, s. 775—777.

339. SZYBIAK IRENA: Docent Zbigniew Marciniak (1922—1972). *Kwart. pedag.* nr 1, s. 205—208, il.

340. WROCZYŃSKI RYSZARD: Zbigniew Marciniak nie żyje [przemówienie w czasie pogrzebu]. *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 7—8.

OZGA WŁADYSŁAW

341. OZGA WŁADYSŁAW. 1906—1973 [nekr.]. *Ruch pedag.* nr 5, s. 740—741.

PASIERBIŃSKI TADEUSZ

342. TADEUSZ PASIERBIŃSKI — NAUCZYCIEL, DZIAŁACZ OŚWIATOWY, UCZONY. Kom. red. Stanisław Krawcewicz, Zbigniew Marciniak, Zbigniew Radwan. Warszawa PWN, ss. 239, nrb. 1, il., tabl. 11, portr., bibliogr.

Rec.: Harasiewicz Michał, *Argumenty* 1973 nr 39, s. 14, il.; Kulpka Jan, *Głos Nauczycielski* 1973 nr 50, s. 10.

PASTORIUS JOACHIM

* 343. KUBIK KAZIMIERZ: Joachim Pastorius gdański pedagog XVII wieku. Gdańsk 1970 [zob. poz. 330 — 1970, poz. 291 — 1971].

Polemika: Kubik Kazimierz: W sprawie recenzji...; Salmonowicz Stanisław: Odpowiedź recenzenta. *Kwart. hist. Nauki* nr 1, s. 217—223.

Rec.: Sercezyk Jerzy, *Zap. hist.* 1973 z. 3, s. 155—159.

RASSAK JAN

344. MASIARZ WLADYSŁAW: Jan Rassak (1908—1971). *Rocz. Komis. Nauk pedagog.* t. 15, s. 5—10.

Nauczyciel, organizator tajnego szkolnictwa w okręgu krakowskim.

RUSZCZYC HENRYK

345. BENDYCH EWA: Henryk Ruszczyce (1901—1973). *Sz. spec.* nr 3, s. 282—284. Organizator szkolnictwa specjalnego.

SEMPOLOWSKA STEFANIA

346. MICHAŁSKI STANISŁAW: Działalność społeczna, pedagogiczna i polityczna Stefani Sempolowskiej (1870—1944). *Z Pola Walki* nr 1, s. 73—97, il.

347. MICHAŁSKI STANISŁAW: Społeczna i pedagogiczna działalność Stefani Sempolowskiej na tle epoki. Warszawa „Książka i Wiedza”, ss. 325, nrb. 2.

Rec.: D. B., *Głos Nauczycielski* 1973 nr 4ⁿ, s. 10; Iwanicki Mieczysław, *Ruch pedagog.* 1974 nr 2, s. 267—269; Jagiello Krystyna, *Nowe Książki* 1973 nr 22, s. 39—40.

SOŚNICKI KAZIMIERZ

348. NOWACZYK STANISŁAW: W 90-lecie urodzin i 70-lecie pracy dydaktyczno-naukowej Kazimierza Sośnickiego. *Ruch pedagog.* nr 5, s. 732—733.

SYWAK NATALIA

349. NOWAK ALFRED: Społecznik-działacz i nauczyciel. Sylwetka nauczyciela. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 82—84.

SZUMAN STEFAN

350. PRZETACZNIKOWA MARIA: Stefan Szuman (1889—1972). *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 379—387.

WASILEWSKA WANDA

351. PACŁAWSKI JAN: Twórczość Wandy Wasilewskiej dla dzieci i młodzieży. *Kwart. Naucz. opol.* nr 1, s. 24—32.

ZARZECKI LUCJAN

352. FILPOWICZ FRANCISZEK: Lucjan Zarzecki (1873—1925). *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 237—254.

V. DZIEJE OŚWIATY POZASZKOLNEJ**I. OŚWIATA DOROSŁYCH**

353. BEREŻNICKI FRANCISZEK: Szkolnictwo podstawowe dla pracujących w województwie szczecińskim w latach 1945—1970. *Prz. zach. pom.* nr 3, s. 149—171.

354. FOLTA WLADYSŁAW: Historia Gackiej Górki w latach 1932—1939. *Rocz. Dziej. Ruchu lud.* nr 15, s. 280—301.

Wielki Uniwersytet Ludowy.

355. FOLTA WŁADYSŁAW: Okoliczności powstania oraz organizacyjne problemy WUO w Gaci. (W 40-lecie powstania WUO w Gaci Przeworskiej). *Pokolenia* nr 4, s. 13—26.
356. LISOWIEC BORYS: Rozwój oświaty dla dorosłych w latach 1945—1972. W: *DZIEJE OCHOTY*. Warszawa PWN, s. 581—583.
357. LAKOMY HENRYK: Działalność Uniwersytetu Ludowego im. Adama Mickiewicza w Krakowie. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 356—378, tab.
358. WOJCIECHOWSKI KAZIMIERZ: Wychowanie dorosłych. Wyd. 2, zm. Wrocław Zakł. Nar. im. Ossolińskich, ss. 599, il., portr., bibliogr.
Wyd. I — 1966.
Rec.: Izdebska Helena, *Nowe Książki* 1974 nr 7, s. 17—18.

2. BIBLIOTEKARSTWO

359. BIBLIOTEKA ŚLĄSKA. 1922—1972. Red. Jan Kantyka. Katowice Wyd. „Śląsk”. Śl. Inst. Nauk, ss. 330, il., portr., tab., bibliogr.
Rec.: Zawisza Jerzy W., *Rocz. bibl.* 1973 z. 3/4 s. 900—908.
360. BIENIECKI RYSZARD: Miejska Biblioteka Publiczna w Kaliszu. Historia i perspektywy rozwoju. *Rocz. kal.*, s. 382—386, il.
361. CWIERCWIĘCZE DZIAŁALNOŚCI BIBLIOTEK PUBLICZNYCH POWIATU SYCOWSKIEGO. Red. i oprac. Ryszarda Kowalczyk, Edward Kuropatwiński. Syców, s. ss. 13.
362. DŁUTKOWA SABINA: Biblioteki na Ochocie. W: *DZIEJE OCHOTY*. Warszawa PWN, s. 588—593.
363. KUNYSZ ANTONI: Kultura i nauka. W.: *MIASTO I POWIAT PRZEMYSŁ W POLSCE LUDOWEJ*. Przemyśl, s. 301—350.
364. LECH MARIAN: Biblioteki „ludowe” w Królestwie Polskim. 1897—1906. *Stud. o Książ.* 1972 t. 3, s. 375—411, tab.
365. LENIK RYSZARD: Biblioteki polskie na terenie powiatu strzeleckiego w okresie międzywojennym. *Wczoraj, Dzisiaj, Jutro* nr 2, s. 45—51.
366. MATUSIAK STEFAN STANISŁAW: Czytelnia Naukowa Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Kielcach w latach 1906—1970. *Zesz. kiel.* s. 173—191.
367. ROSOŁOWSKI STEFAN: Książki i biblioteki w procesie kształcenia wojskowego w Polsce w latach 1795—1831. *Rocz. bibl.* Cz. I — 1972 z. 1/2, s. 139—186. Cz. II — 1973 z. 1/2, s. 67—108.
368. WYCZÓLKOWSKA-PAKULSKA Maria: Rozwój czytelnictwa w pow. łowickim w latach 1945—1972. *Rocz. łow.*, s. 31—39.

VI. DZIEJE RUCHU NAUCZYCIELSKIEGO

1. OPRACOWNIA OGÓLNE

369. DZIAŁALNOŚĆ PEDAGOGICZNA I IDEOWO-WYCHOWAWCZA Związku Nauczycielstwa Polskiego w Wielkopolsce w latach 1945—1970. Poznań 1971 [zob. poz. 322 — 1971].
Rec.: Miśkiewicz Benon, *Spr. Ośw. kult. Woj. poz.* 1973 t. 10, s. 202—204; Ratusz Bronisław, *Prz. lubus.* 1973 nr 1, s. 169—170.
370. HELLWIG JAN: Wkład Związku Nauczycielstwa Polskiego w kształcenie i dokształcanie nauczycieli w Polsce 1919—1968. Poznań, ss. 120, tab., bibliogr. — Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Filozoficzno-Historyczny. *Psychologia-Pedagogika* nr 28.
Rec.: D. Ch., *Głos Nauczycielski* 1974 nr 19, s. 10.

371. JAKUBOWSKI JÓZEF: Polityka PPR i PPS wobec Związku Nauczycielstwa Polskiego w latach 1944—1948. *Z Pola Walki* nr 4, s. 33—52.

* 372. MARCINIAK ZBIGNIEW: Procesy zjednoczeniowe w ruchu nauczycielskim na ziemiach polskich w latach 1915—1919. Warszawa 1969 [zob. poz. 283 — 1969, poz. 371 — 170, poz. 326 — 1971, poz. 400 — 1972].

Rec.: Danielewicz Jerzy, *Kwart. Naucz. opol.* nr 1, s. 142—146; *Życie Szkoły* 1972 nr 5, s. 59—63.

373. PODGÓRSKA EUGENIA: Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego W Galicji 1905—1918. Warszawa, ss. 181, nlb. 3, tab. — Biblioteka Historyczna.

2. PAMIĘTNIKI

374. BOHATKIEWICZ JÓZEF: Wybrałem szkołę. *Rocz. naucz.*, s. 329—342.

375. DROBNY WŁADYSŁAW: Początki mojego terminowania w administracji szkolnej. *Rocz. naucz.*, s. 342—352.

376. ENGEL JAN: Ludzie chcą czytać. W: CZAS PRZESZŁY NIE ZMARNOWANY. Wspomnienia działaczy kulturalnych. 1945—1970. Kraków Wydaw. Lit., s. 75—85.

377. GERLACH ADAM: Wspomnienia nauczyciela o przebiegu organizacji szkolnictwa w Gliwicach w latach 1945—1946. *Zesz. gliw.*, z. 10, s. 215—220, il.

* 378. KĘDRYNA SZYMON. SZEFER ANDRZEJ: Wspomnienia nauczycieli śląskich. Katowice 1970 [zob. poz. 374 — 1970, poz. 328 — 1971, poz. 409 — 1972].

Rec.: Tokarczyk Stanisław, *Pr. nauk. USL. Pr. dydak.* 1973 t. 4, s. 73—75.

379. KISZAKIEWICZ JADWIGA: Moje pierwsze dni w Szczecinie. *Rocz. naucz.*, s. 353—362.

* 380. KNOSALA WŁADYSŁAWA: Była nas gromadka spora. Olsztyn 1972 [zob. poz. 411 — 1972].

Rec.: Oleksiński Jerzy, *Prz. hist.-ośw.* nr 4, s. 581—584.

381. KRATTOWA ANIELA: Trudne początki środowiska nauczycielskiego na Okęciu 1945—1948. W: DZIEJE OCHOTY. Warszawa PWN, s. 499—508.

382. MICHALSKI MIKOŁAJ: Moja praca na Ziemi Gryfickiej. *Rocz. naucz.*, s. 363—370.

383. MÓJ DOM NAD ODRĄ. Ze wspomnień Głogowian. Oprac. Wiesław Sauter. Zielona Góra, ss. 201. — Lubuskie Towarzystwo Naukowe.

Rozdz. IV — Ze wspomnień nauczycieli (Bronisław Janeczuk, Paulina Kraskowska, Michalina Laszczewska), s. 151—160.

384. SOLARZOWA ZOFIA: Mój pamiętnik. Warszawa Lud. Spółdz. Wydaw., ss. 464, nlb. 4, tabl. 25, il., portr.

Rec.: Adamski Izidor, *Wiś Współczesna* 1974 nr 2, s. 150—152; Blachut Władysław, *Życie Literackie* 1973 nr 23, s. 6, il.; Szopliński Zbigniew, *Tygodnik Kulturalny* 1973 nr 30, s. 4, il.; Tomczyk Roman, *Tygodnik Powszechny* 1973 nr 27, s. 5; Wleziłkówna Alleja, *Rocz. Dziej. Ruchu lud.* 1973 nr 15, s. 433—437.

385. STOCZKOWSKI WINCENTY: Z mojej działalności pedagogicznej w Szczecinie. *Rzecz. naucz.*, s. 379—387.

386. SUTKOWSKI LUCJAN: Pierwsze lata mojej pracy w Myśliborzu. *Rocz. naucz.*, s. 371—378.

387. SYKULA WŁADYSŁAW: Moja praca społeczna w Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Rocz. naucz.*, s. 387—396.

3. OPRACOWANIA MONOGRAFICZNE I ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW ORGANIZACJI NAUCZYCIELSKICH

388. ALEKSANDROWICZ WALENTY: Udział nauczycieli powiatu morskiego w ruchu oporu i tajnym nauczaniu (1939—1945). *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 417—444, tab.

389. BIELEWICZ WIKTOR: Główne kierunki działalności i zadania Związku Nauczycielstwa Polskiego w województwie szczecińskim w okresie kadencji 1972—1976. *Rocz. naucz.*, s. 11—22.

390. DROBNY WŁADYSŁAW: Działalność Okręgowej Komisji Historycznej Związku Nauczycielstwa Polskiego. *Rocz. naucz.*, s. 67—74.

391. DROBNY WŁADYSŁAW: Pionierzy Oświaty Szczecińskiej (1965—1970). *Rocz. naucz.*, s. 151—155.

392. INFORMATOR ORGANIZACYJNY Rady Zakładowej Związku Nauczycielstwa Polskiego Politechniki Warszawskiej. Warszawa, ss. 72.

393. [JEDENASTY] XI KRAJOWY ZJAZD DELEGATÓW ZNP. Warszawa kwiecień 1973. Materiały i dokumenty. Warszawa „Nasza Księgarnia”, ss. 129, nrb. 3, il. — Zarząd Główny ZNP.

394. KĘDRYNA SZYMON: 50-lecie Związku Nauczycielstwa Polskiego na terenie województwa katowickiego. *Chowanna* z. 1, s. 103—117.

* 395. KĘDRYNA SZYMON, SZEFER ANDRZEJ: Nauczyciele śląscy polegli i zamordowani w latach hitlerowskiej okupacji. Katowice 1971 [zob. poz. 336 — 1971].
Rec.: Wygus Kazimierz, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 455—457.

396. MATERIAŁY INFORMACYJNE. Wrocław — nr 12, ss. 42, nr 13, ss. 52, nr 14, ss. 22, nr 15, ss. 90 — Związek Nauczycielstwa Polskiego. Rada Zakładowa Politechniki Wrocławskiej.

* 397. ORŁOWSKI RYSZARD, ŚLADKOWSKI WIESŁAW: Strajk nauczycielski 1937 roku. Lublin 1971 [zob. poz. 338 — 1971].

Rec.: Brzozowski Stanisław, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 453—455; Koprucki Albin, *Rocz. tub.* 1972 t. 15, s. 453—455.

398. PAJĄCZKOWSKI STANISŁAW: Jeleniogórska Księgarnia Spółdzielcza „Oświata”. *Rocz. Jel.-górs.* t. 11, s. 86—94.

399. PAJĄCZKOWSKI STANISŁAW: Spółdzielnia Księgarska Związku Nauczycielstwa Polskiego w Brzegu. *Kwart. Naucz. opol.* nr 2/3, s. 93—100.

* 400. [PIĘDZIESIĄT] 50 LAT ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO W WOJEWÓDZTWIE KATOWICKIM, 1922—1972. Katowice 1972 [zob. poz. 429 — 1972].

Rec.: Gruchalski Adam, *Nowa Szkoła* 1973 nr 12, s. 96—97; Musioł Teodor, *Prz. hist.-ośw.* 1973 nr 3, s. 451—453.

401. PŁONKA WŁADYSŁAW: Z historii i działalności pedagogicznej i kulturalno-oświatowej Oddziału Powiatowego ZNP w Raciborzu. *Kwart. Naucz. opol.* nr 1, s. 123—130, il., tab.

402. SERWAŃSKI EDWARD, WALCZAK MARIAN: Hitlerowski terror i dyskryminacja nauczycielstwa wielkopolskiego w latach 1939—1945. *Prz. zach.* nr 4, s. 262—307, tab.

403. SKRZYDLIŃSKI JOZEF: Działalność Ośrodka Usług Pedagogicznych Zarządu Okręgu ZNP w Szczecinie w latach 1965—1972. *Rocz. naucz.*, s. 48—67.

404. SOCHA JANUSZ: Wpływy polityczne ruchu ludowego w Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w latach 1926—1928 na terenie Polski środkowej. *Prz. hist.-ośw.* nr 1, s. 76—88.

405. SPRAWOZDANIE ZA OKRES I IV 1972 — 31 III 1973. Lublin, ss. 25. — Oddział Uczelniany Związku Nauczycielstwa Polskiego przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

406. SZCZECHURA TOMASZ: Ruch nauczycielski w powiecie węgrowskim w latach 1917—1939 i jego funkcje społeczne. *Prz. hist.-ośw.* nr 2, s. 173—207.

VII. Z ŻYCIA I DZIAŁALNOŚCI ORGANIZACJI MŁODZIEŻOWYCH

407. ADAMASZEK ANNA: Organizacja młodzieżowa w 1945 roku na terenie województwa śląsko-dąbrowskiego w świetle prasowego organu młodzieżowego „Czyn Młodych”. *Stud. Mater. Dziej. Woj. kat.* t. 8, s. 217—247.

408. BONIECKI JAN: Młodzież radomska w rewolucji 1905—1907. *Biul. kwart. Radom. Tow. Nauk* nr 3/4, s. 26—44.
409. BORKOWSKI JAN: Zetowcy na wsi krakowskiej 1936—1938. *Pokolenia* nr 4, s. 101—140.
410. CHONIAWKO ANDRZEJ: Podstawowe formy działalności ideowo-politycznej ZMP na przykładzie Wielkopolski. *Pokolenia* nr 4, s. 35—70, tab.
411. DALEK EUGENIUSZ, MAKOWSKI EDMUND: Demokratyczne organizacje młodzieżowe w Wielkopolsce 1945—1948. Wyd. 2 popr. Poznań Wydaw. Pozn., ss. 262, nlb. 2, il., portr., tab.
Wyd. 1 — 1969 [zob. poz. 303].
412. DĄBKOWSKI WITOLD: Młodzież radomska w okresie manifestacji i powstania styczniowego (1860—1864). *Biul. kwart. Radom. Tow. Nauk*, nr 3/4, s. 5—26.
413. [DWADZIEŚCIA TRZY] 23 LATA ZSP NA POLITECHNICIE ŚLĄSKIEJ (1950—1973). Gliwice, ss. 170, il. — Rada Uczelniana Zrzeszenia Studentów Polskich przy Politechnice Śląskiej im. W. Pstrawskiego w Gliwicach [album].
414. FRANECKI JAN: Związek Harcerstwa Polskiego w Radomiu w latach okupacji hitlerowskiej 1939—1945. *Biul. Kwart. Radom. Tow. Nauk*, nr 3/4, s. 45—68.
415. GARLICKA ALEKSANDRA: Zarzewie 1909—1920. Wspomnienia i materiały. Wybór dokumentów i przypisy... Słowo wstępne Aleksandra i Andrzej Garliccy. Warszawa „Pax”, ss. 481, nlb. 3, tabl. 10, il., portr.
416. GĄSIOROWSKI ANDRZEJ: Harcerstwo polskie na Warmii w latach 1920—1939. *Kom. mazur.-warm.* nr 4, s. 363—412.
417. GRZESŁO TADEUSZ: Kartki z wrocławskiego kalendarza. *Pokolenia* nr 3, s. 95—105.
Materiały dotyczące ZHP z lat 1945—1946.
418. HARCERKI, 1939—1945. [Oprac. Zofia Florczak i in. Red. Maria Straszewska]. Warszawa, ss. 559, nlb. 1, tab., bibliogr. — Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk.
419. HILLEBRANDT BOGDAN: Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce 1939—1945. Warszawa „Książka i Wiedza”, ss. 446, nlb. 2, bibliogr.
Rec.: Matuszek Piotr, *Pokolenia* 1974 nr 2, s. 141—143.
420. HILLEBRANDT BOGDAN: Narodowo-katolickie organizacje i zespoły młodzieżowe w okresie okupacji hitlerowskiej. *Pokolenia* nr 3, s. 28—51.
Pocz. zob. poz. 443 — 1972.
421. HILLEBRANDT BOGDAN: Nasze tradycje. Postępowe organizacje młodzieżowe w latach 1918—1957. [Wyd. 2 przejrz. i uzupełn.]. Warszawa „Iskry”, ss. 130, nlb. 6. — Wszechnica Społeczno-Polityczna ZMS.
Wyd. 1 — 1970 (zob. poz. 411 — 1970).
422. HREBENDA ADAM: Ruch młodzieżowy na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach trzydziestych *Zar. śl. z. 1*, s. 49—63.
- * 423. JARECKA-KIMLOWSKA STANISŁAWA: Związek Młodzieży Wiejskiej „Wiel”. Warszawa 1972 [zob. poz. 453 — 1972].
Rec.: Dudowa Halina, *Rocz. Dziej. Ruchu Lud.* nr 15, s. 426—42; Kukułka Józef, *Wiś Współczesna* 1973 nr 10, s. 159—151.
424. JARZĘBOWSKA AGNIESZKA: Struktura społeczna Związku Walki Młodych i postawy ideowo-polityczne jego członków. *Pokolenia* nr 1, s. 60—82.
425. KANTYKA JAN: Młodzież Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego w pierwszych szeregach budowniczych władzy ludowej. *Zar. śl.* nr 1, s. 3—26.
426. KAPAŁA ZBIGNIEW: „Szare Szeregi” w Częstochowie. *Pokolenia* nr 4, s. 27—34.
427. KOŁODZIEJCZYK MIECZYSLAW: Dziesiąta Warszawska Drużyna Harcerska. Warszawa, ss. 83, nlb. 1, il., portr. — Koło Absolwentów Szkoły Zawodowej i Technikum im. M. Konarskiego.

428. KONIECZNY ANDRZEJ: Związek Młodzieży Socjalistycznej w województwie katowickim. *Zar. śl. z. 1*, s. 118—133.
429. KOZIK JÓZEF: Śląsko-dąbrowska organizacja Związku Walki Młodych w pracy na rzecz odbudowy kraju i rozwijania socjalistycznego współzawodnictwa. *Zar. śl. z. 1*, s. 93—103.
430. KOZŁOWSKI CZESŁAW: Początki Związku Walki Młodych w Polsce Ludowej. *Pokolenia* nr 1, s. 27—59.
431. KOZŁOWSKI CZESŁAW: Umocnienie się wpływów Związku Walki Młodych na ziemiach zachodnich i północnych województw w latach 1947—1948. *Pokolenia* nr 3, s. 52—77.
432. KRZYWANIA JÓZEF, SIERPOWSKI STANISŁAW: Związek Walki Młodych w Wielkopolsce. Poznań 1971 [zob. poz. 359 — 1971].
Rec.: *Wroniak* Zdzisław *Spr. Ośw. Kult. Woj. poz.* 1973 t. 10, s. 221—222.
433. LAREK ALFONS: Wspomnienia z ZMW i ZMP. *Pokolenia* nr 2, s. 83—95.
434. LAKOMY HENRYK: Działalność Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w województwie krakowskim. *Pokolenia* nr 2, s. 66—85.
435. MAJCHRZYCKI ZYGMUNT: Z przeszłości prasy młodzieżowej Zagłębia (na przykładzie „Młodzi Idą”). *Ziemia będz.* 1972 t. 4, s. 164—182.
436. MAJEWSKI BERNARD: Powszechna organizacja „Służba Polsce” i jej udział w odbudowie Warszawy. W: PROBLEMY STUDENCKIEGO RUCHU NAUKOWEGO. Z kart historii współczesnej. Warszawa, s. 47—52.
437. MALINOWSKI MARIAN: Polska Partia Robotnicza a młodzież. *Pokolenia* nr 1, s. 7—26.
438. MALINOWSKI MARIAN: PPR-owska koncepcja wychowania młodzieży. W: ROLA TRADYCJI W SOCJALISTYCZNYM WYCHOWANIU MŁODZIEŻY. Materiały z Seminarium w Zamościu 13—14 XI 1971 r. Warszawa „Iskry”, s. 24—43.
439. MASSALSKI ADAM: Czerwone Harcerstwo w Radomiu w świetle dokumentów archiwalnych. *Biul. kwart. Radom. Tow. Nauk.* nr 3/4, s. 99—111.
440. MATEJUK JERZY: Przemiany ideowe w dolnośląskim ruchu młodzieżowym lat 1955—1956. *Rocz. wrocł.* t. 15/16: 1971/1972 [wyd. 1973], s. 119—142.
441. MATUSZCZAK HENRYK: Działalność wychowawcza Szarych Szeregów w ramach antyhitlerowskiego ruchu oporu na terenie powiatu Ostrów Wielkopolski. *Prz. hist.-ośw.* nr 3, s. 275—285.
442. MILLER JERZY: Związek Walki Młodych na ziemi koszalińskiej. Koszalin, ss. 124, nlb. 4, tab. — Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy.
443. MINORSKI SERGIUSZ: Czas przed burzą. Warszawa „Nasza Księgarnia”, ss. 314, nlb. 2, il., portr.
Wspomnienia o OMS „Zycie”.
444. MINORSKI SERGIUSZ: Warszawskie środowisko OMS „Zycie”. *Pokolenia* nr 2, s. 32—65.
445. MŁODZIEŻ W 25-LECIU PRL. Materiały konferencji historyków ruchu młodzieżowego, Lublin 16—17 grudnia 1969. Red. Marian Malinowski. Warszawa „Iskry”, ss. 319, nlb. 1, tab. — Komisja Historyczna Ogólnopolskiego Komitetu Współpracy Organizacji Młodzieżowych.
446. OPOKA ZBIGNIEW: Działalność Związku Młodzieży Polskiej w Ludowym Wojsku Polskim. W: PROBLEMY STUDENCKIEGO RUCHU NAUKOWEGO. Z kart historii współczesnej. Warszawa, s. 52—57.
447. PALUCHOWSKI JANUSZ: Związek Młodzieży Wiejskiej RP Wici na Pomorzu Zachodnim w latach 1945—1948. *Rocz. Dziej. Ruchu lud.* nr 15, s. 67—83, il.
448. PIĄTKOWSKI LESZEK: Udział młodzieży w przeobrażeniach rewolucyjno-demokratycznych na Lubelszczyźnie 1944—1947. W: PROBLEMY STUDENCKIEGO RUCHU NAUKOWEGO. Z kart historii współczesnej. Warszawa, s. 41—46.

449. PILCH ANDRZEJ: Lewicowy ruch studencki w życiu politycznym Krakowa (1918—1923). *Zesz. nauk. UJ*, Pr. hist. z. 49, s. 167—195.
- * 450. PILCH ANDRZEJ: Studencki ruch polityczny w Polsce w latach 1932—1939. Kraków 1972 [zob. poz. 474 — 1972].
Rec.: Borzycki Jerzy, *Pokolenia* 1973 nr 4, s. 146—148; Łąkowski Rafał, *Z Pola Walki* 1973 nr 4, s. 325—328; Przybysz Kazimierz, *Rocz. Dziej. Ruchu Lud.* 1973 nr 15, s. 446; Wapiński Roman, *Stud. hist.* 1973 nr 4, s. 624—627.
451. PIONK MARIAN: Walka harcerzy Śląska i Zagłębia z faszyzmem, *Pokolenia* nr 2, s. 86—114, tab.
452. PRZEWŁOCKI JAN: Udział młodzieży w powstaniach śląskich, *Zar. śl.* z. 1, s. 64—78.
453. PRZYBYLSKI JERZY: Powstanie i pierwszy rok działalności Związku Młodzieży Polskiej w Marynarce Wojennej, *Biul. hist. Gdynia* nr 4, s. 261—294.
454. ROLA HENRYK: Działalność Związku Walki Młodych w okręgu częstochowskim w latach 1945—1948, *Zar. śl.* z. 1, s. 104—117.
455. ROZBICKI ZDZISŁAW, WICIK KAZIMIERZ: Zrodzeni z czynu. Związek Walki Młodych na Dolnym Śląsku w latach 1945—1948. Wrocław, ss. 310, nrb. 2, il., portr., bibliogr.
456. RUCH MŁODZIEŻOWY W REGIONIE KRAKOWSKIM W LATACH 1945—1948. Materiały z sesji historycznej 29 VI 1972 [Przewodn. kom. red. Jan Skarbowsk i], Kraków Wydaw. Artyst. Graf. RSW „Prasa, Książka, Ruch”. Kom. Hist. Ruchu Młodz., ss. 93, nrb. 2, il., tabl. 16, portr.
Rec.: Majka Jerzy, *Pokolenia* 1974 nr 1 s. 131—133.
457. SROKA IRENA: Postawa młodzieży w dniach agresji hitlerowskiej, *Zar. śl.* z. 1, s. 79—92.
458. STELMACH MIECZYSLAW: Z dziejów organizacji młodzieżowych, zawodowych i społecznych powiatu wolińskiego w latach 1945—1948, W: *Z DZIEJÓW ZIEMI WOLIŃSKIEJ*. Praca zbiorowa pod red. Tadeusza Białeckiego. Szczecin, s. 255—268. — Instytut Zachodniopomorski w Szczecinie, Stowarzyszenie Kulturalne Ziemi Wolińskiej w Swinoujściu, Prace Instytutu Zachodniopomorskiego w Szczecinie t. 45. Monografie regionalne z. 12.
459. SZAFRAŃSKI EUGENIUSZ: Powstanie i rozwój Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945—1948, *Pokolenia* nr 2, s. 115—130.
460. SZAFRAŃSKI EUGENIUSZ: Ziemię Zachodnie i Północne w założeniach ideowo-programowych i działalności ZMW, *Prz. lubus.* nr 2, s. 99—100.
461. SZUBARTOWSKA ALICJA: Związek Harcerstwa Polskiego w Zabrzu w latach 1945—1973, *Kron. M. Zabrze* nr 6, s. 153—170.
462. SZUKIEL WIKTOR: Powstanie Związku Młodzieży Wiejskiej w województwie olsztyńskim, *Pokolenia* nr 4, s. 71—80.
463. SZUKIEL WIKTOR: Z działalności ZMP na wsi olsztyńskiej (1948—1956), *Pokolenia* nr 3, s. 106—118.
464. SZYSZKO-BOHUSZ ANDRZEJ: Wychowanie w Ochotniczych Hufcach Pracy. Kraków PWN, ss. 29, nrb. 3, bibliogr. — Polska Akademia Nauk. Nauka dla Wszystkich nr 194.
465. WALCZAK JAN: Komunistyczny i socjalistyczny ruch młodzieżowy w Zagłębiu Dąbrowskim, Częstochowie i na Śląsku w latach 1918—1928, *Zar. śl.* z. 1, s. 27—48.
466. WINNICKA HALINA: Samokształcenie ideologiczne młodzieży ZMW w Warszawie w latach 1943—1944, W: *WARSZAWA LAT WOJNY I OKUPACJI 1939—1944* z. 3, s. 85—98. — Studia Warszawskie t. 17.

467. WISNIEWSKI ANDRZEJ: Z działalności powojennej OM TUR w Warszawie i w województwie warszawskim. *Pokolenia* nr 3, s. 78—84.

468. WYŻGOL JAN: Harcerstwo — szkołą wychowania patriotycznego. *Zar. śl.* z. 1, s. 134—140.

469. ZRODZIŁ NAS CZYN. Materiały konferencji popularnonaukowej poświęconej dziejom ruchu młodzieżowego na Śląsku Opolskim w latach 1945—1956. Opole 5 stycznia 1973 r. Red. Zbigniew Kowalski. Opole, ss. 195, nrb. 1, tabl., il., portr. — Instytut Śląski w Opolu. Wydawnictwa Instytutu Śląskiego w Opolu.

Rec.: Hawranek Franciszek, Opole 1973 nr 8, s. 28—29, il.; Jarecka-Kimłowska Stanisława, *Pokolenia* 1974 nr 1, s. 127—130.

470. ZWOLSKI CZESŁAW, KORCZYŃSKI MIECZYSLAW: Powstanie i działalność Związku Walki Młodych w Radomiu. *Biul. kwart. Radom. Tow. Nauk.* nr 3/4, s. 69—95.

Zob. też poz. 3.

INSTYTUT WYDAWNICZY „NASZA KSIĘGARNIA”, WARSZAWA 1975 R.

Wydanie I. Nakład 1349 egz. Ark. wyd. 12,1. Ark. druk. A1-12,31. Papier druk. sat. kl. III, 70 g, 70×100/16. Oddano do składania w listopadzie 1974 r. Podpisano do druku w kwietniu 1975 r.

Olsztynskie Zakłady Graficzne im. S. Piłsudskiego, 10-417 Olsztyn, ul. Towarowa 2. Zam. nr 2816. J-5
Indeks 37179/37003